

VILÁG- TÖRTÉNET

16. (48.) évfolyam 2026. 1.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **ANTUN NEKIĆ**
A *(TOTA) SCLAUONIA* FOGALOM JELENTÉSTARTOMÁNYAI
A 13. SZÁZADBAN
- **GÁL JUDIT**
BIRTOKOK, HÁBORÚK, REFORMOK
- **B. HALÁSZ ÉVA**
A SZLAVÓN BÁNOK HELYETTESÍTÉSE A 14. SZÁZADBAN
- **IVAN MAJNARIĆ**
EGY NEMZET SZÜLETÉSE
- **KÁDAS ISTVÁN**
AZ ADRIA PARTJÁTÓL A HERNÁD VÖLGYÉIG
- **PÉTERFI BENCE**
ANDREAS KRABAT VON LAPPITZ ÖNÉLETÍRÁSÁNAK
ÚJ KÉZIRATA
- **SZEMLE**
RUDOLF VERONIKA ÍRÁSA

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

16. (48.) évfolyam 2026. 1.

TARTALOM

Szlavónia, Horvátország és Dalmácia. Sokszínű történetek – eltérő megközelítések (B. Halász Éva)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Antun Nekić: A <i>(tota) Sclauonia</i> fogalom jelentéstartományai a 13. században	5
Gál Judit: Birtokok, háborúk, reformok. Trau és Spalato konfliktusai a magyar királyi politika tükrében (1105–1270)	35
B. Halász Éva: A szlávón bánok helyettesítése a 14. században. <i>Vicebanus</i> , <i>vice(s)gerens, tutor, occupator, rector</i>	55
Ivan Majnarić: Egy nemzet születése. A horvát nemesség identitása a 14. század második felében	75
Kádas István: Az Adria partjától a Hernád völgyéig. Az abaúji Raguzaiak	93
Péterfi Bence: Andreas Krabat von Lappitz önéletírásának új kézírata	111
<i>Szemle</i>	
A gazdaságpolitika a területiális uralom kiépítésének szolgálatában (Rudolf Veronika)	167

Jelen számunkat B. Halász Éva szerkesztette

A (tota) Sclauonia fogalom jelentéstartományai a 13. században

Amikor IV. Béla 1266 novemberében kiváltságokat adott Gréc polgárainak (*civis*), hangsúlyozta, hogy az erősséget a Zágráb melletti Gréc-hegyen Szlavónia (*regnum seu ducatus Sclavonie*) határainak veszélyeztetettsége miatt építtette. A polgárok számos kiváltságban részesültek, többek között mentesültek a katonai szolgálat alól abban az esetben, ha a király vagy a fia, Béla, egész Szlavónia és Horvátország hercege (*dux totius Sclavonie et Crovacie*) hadjáratot indítana. Az oklevél többek között garantálta a polgároknak, hogy ha Magyarországon, Dalmáciában, Horvátországban, Szlavóniában (*in districtu Hungarie, Dalmacie, Crovacie, Sclavonie*) kár éri őket, akkor annak a földnek az ura (*dominus terre*) fogja kártalanítani őket, ahol az bekövetkezett, emberölés esetén pedig a büntetést Szlavónia hercegségének kipróbált szokása szerint (*iuxta ducatus Sclavonie consuetudinem approbatam*) kell megfizetni. Végül pedig az állt: egész Szlavónia bánja (*banus totius Sclavonie*) vezeti be a polgárokat azokba a birtokokba, amelyeket a király nekik adományozott.¹

Az itt megjelenő fogalmak – *ducatus/regnum Sclavonie, dux totius Sclavonie et Croatie, ban totius Sclavonie*, valamint a látszólag egyértelmű *Hungaria, Dalmacia, Croatia, Sclavonia* – megértése nem könnyű feladat, még akkor sem, ha ritka esetekben együtt is előfordulnak. Jelen tanulmány célja, hogy felvázolja a *tota Sclavonia* és a *Sclavonia* fogalmak jelentéstartományát, és ilyen módon hozzájáruljon a középkori Szlavónia² kialakulásának és formálódásának, valamint a 13. századi hercegi hatalom keretei alakulásának megértéséhez. Különösen vitatott a *tota Sclavonia* fogalom, amelyet első ízben 1222-ben jegyeztek fel, amikor András fia, Béla egész Szlavónia hercegének (*dux totius Sclavonie*) címezte magát, ezért a tanulmány éppen ezzel kezdődik. Tudniillik, akárcsak Szlavónia korai hovatartozásának kérdése esetében, a horvát és a magyar történészek igen eltérő nézőpontot képviselnek a *dux/banus totius Sclavonie* cím vonatkozásában.

* A szerző a Zárai Egyetem Történelem Tanszékének (Sveučilište u Zadru Odjel za povijest) tanára (23000 Zadar, Ruđera Boškovića 5.). Horvátul megjelent: Nekić, 2024.

¹ CDCr V. 401–403. 877. szám.

² A középkori Szlavónia kifejezés alatt a Dráva és a Kapella, valamint a Papuk és a Psunj közötti terület értem.

Hercegi hatalom és tota Sclauonia

Az egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclavonie*) cím a Szlavónia korai hovatartozásáról folytatott vitában nagyon fontos a magyar történészek számára. Azoknak a kutatóknak, akik Szlavóniát a 10. századtól kezdve Magyarország részének tekintik, az egész Szlavónia hercege/bánja (*dux/banus tocius Sclauonie*) cím megjelenése annak a folyamatnak a végét jelenti, amely a 12. század végén kezdődött, és amelynek során a középkori Szlavónia – pontosabban a Dráva és a Száva közötti terület – Horvátország és Dalmácia bánjának hatalma alá került, aminek következtében a középkori Szlavónia közigazgatási szempontból megszűnt Magyarország része lenni. Györffy György véleménye szerint a középkori Szlavónia 1180 után azért került a bán joghatósága alá, hogy a hercegeknek és a bánoknak forrásokat biztosítson a Velencével folytatott konfliktus során. Ezek a változások az 1190-es években Kalán, mint egész Horvátország és Dalmácia kormányzója, valamint András, mint herceg, címeiben tükröződtek, mivel a *tocius* kifejezés Horvátország és Dalmácia jelzőjeként jelent meg. Az egész Szlavónia (*tota Sclauonia*) cím megjelenése ebből a szempontból ugyanazon politikai-közigazgatási folyamatok következménye volt.³

Györffy György tézisénel jóval nagyobb hatású Zsoldos Attiláé, ezért érdemes nagyobb figyelmet szentelni neki.⁴ Zsoldos szerint a bán joghatóságának a Drávaig való kiterjesztése „úgy történhetett, hogy egyidejűleg nem szüntették meg a somogyi és a zalai ispánok joghatóságát, akik eredetileg ezeket a területeket irányították”, de ez valószínűleg „nagy zavart okozott”. Az ilyen adminisztratív problémák megoldását Somogy és Zala megyék ispáni címének a bánok részére történő adományozása jelentette. Ezt a gyakorlatot Zsoldos a 13. század első negyedében igen elterjedtnek tartja, mivel ilyen módon oldották meg a „joghatósággal kapcsolatos nézeteltéréseket”, és hozzáteszi, hogy kétségtelenül „aligha véletlen egybeesés, hogy a báni és az ispáni tisztség egyidejű betöltésének gyakorlata az 1220-as években szűnt meg, egyidejűleg azzal, hogy a *banus totius Sclavonie* cím használata általánossá vált”.⁵

A szerző széles körben elfogadott érvei azonban gyenge alapokon állnak. Először is, nem szolgál semmi bizonyítékkal a joghatóságok átfedésére és az abból fakadó zavarokra Kalán pécsi püspök Horvátország és Dalmácia kormányzójává való kinevezésén kívül, amit szokatlannak nevez és a joghatósági problémák jelének tekint. Ez rendkívül szabad értelmezés, amelyben a feltételezés a következő lépésben szilárd tényné alakul át, és más érvek alátámasztására szolgál.⁶ Ráadásul állításával ellentétben ilyesféle feszültségek nem is léteztek a Dráva és az általa Magyarország határának tekintett Száva közötti teljes területen. Ugyanis, azokkal a feltételezésekkel szemben, melyek szerint a magyar uralom Zala és Somogy me-

3 Györffy, 1970. 227–229.

4 Zsoldos, 1998. 287–296.; Weisz-Zsoldos, 2010. 469–482.; Font-Barabás, 2019. 76–77.; Körmendi, 2021. 476–477.; (Zsoldosra hivatkozva) Gál, 2020. 132–133.

5 Zsoldos, 1998. 293–294.

6 Uo. 293.

gyék révén a Száváig kiterjedt, Szeberényi Gábor kutatásai kimutatták, hogy egyrészről Zala megye csupán egy nagyon keskeny sávra terjedt ki a Drávától délre, a Muraköz térségében, és ez az állapot is csak az 1210-es évektől adatolható; másrészről pedig az okleveles források tanúsága szerint Somogy megye a Drávától délre a Rojcsa – Csázma – Garics – Ilova folyó – Verőce közötti területre terjedt ki, de fontos megjegyezni, hogy e jelenlét a 12. század előtt nem bizonyítható.⁷ Rendkívül fontos hangsúlyozni, hogy Szeberényi minden lehetséges információt figyelembe vett a két megye Drávától délre való kiterjedésével kapcsolatban, beleértve a 14. századi forrásokat is, vagyis nem töredékes anyag alapján vont le a következtetéseit. Mindezekből következik, hogy ez a két megye a középkori Szlavóniának csak egy részére terjedt ki, tehát az a joghatósági átfedés, amiről Zsoldos beszél, ha létezett is, sokkal korlátozottabb volt.

Azonban még a korlátozottabb joghatósági átfedés vonatkozásában is további kétségeket vet fel, ha megvizsgáljuk Zsoldos Attila tézisének legfőbb bizonyítékát, nevezetesen azokat az eseteket, amikor a bánok egyúttal Somogy vagy Zala megye ispánjai is voltak. Zala megye esetében három alkalommal fordult elő, hogy a bán az ispáni tisztet is viselte. Atyusz nembeli Miska fia Salamon 1222 és 1224 között, míg ezt megelőzően 1199-ben és 1200-ban Miklós és Benedek bánok töltötték be Zala ispánságát. A két utóbbi eset azonban teljesen más logikára utal Imre királyt illetően. Mindkét bán ugyanis abban az időben kapta meg az ispánságot, amikor Imre leszámolt testvérével, András herceggel, aki a veresége után Ausztriában, VI. Lipót hercegnél talált menedéket. Zala megyének a bánsághoz való csatlóása ebben az időszakban egyértelműen stratégiai indokkal történt, mivel így megerősödött az Ausztriával közös határvidék védelme, könnyebb volt megvédelmezni azt a térséget, ahonnan András megpróbálhatta fenyegetni a bátyját, és ismét a kezébe venni a dukátus feletti hatalmat.⁸

A bánság és Zala megye ispánságának egyidejű betöltése tehát egészen más logikát követett, ráadásul Zala megye Dráván túli kiterjedése is nagyon korlátozott volt. Mindezek kétségeket ébresztenek Zsoldos következtetéseivel kapcsolatban. Ezek a kétségek csak tovább erősödnek, ha Somogy megyét vesszük szemügyre. A vizsgált húsz esztendő alatt három bán töltötte be egyidejűleg a somogyi ispánságot is, összesen körülbelül három évig.⁹ Összehasonlításképpen ugyanebben az időszakban a bánok Bács, Vas és Szolnok megyék ispánjai is voltak, szintén körülbelül három évig.¹⁰ Ezen adatok alapján Zsoldos Attila tézise, mely szerint a jog-

⁷ Szeberényi, 2017a. 319–335.

⁸ Az efféle stratégiai megfontolásra világosan utal az a tény, hogy Béla Zala megyét a fiának, Istvánnak adta abban az időben, amikor István Stájerország hercegeként (*dux Stirie*) politikai ambíciókat táplált Ausztriában (*Zala vm. Oklt.* I. 82. 59. szám), valamint az 1273-as határkonfliktus, amikor a Stájerország és Karintia elleni támadást Csák nembeli Máté fia Máté bán és a zalai ispán, Héder nembeli Henrik fia János közösen vezették. Kis, 2004. 72. Ennek fényében nem tűnik meggyőzőnek Zsoldos Attila azon következtetése, hogy Zala megye András hercegségének része volt. Zsoldos, 2007. 24.

⁹ Zsoldos, 2011. 43., azzal a megjegyzéssel, hogy Kán nembeli Gyula bán 1219-ben egyidejűleg Szolnok megye ispánja volt, nem pedig Somogyé, ahogyan az a Zsoldos által hivatkozott oklevélben szerepel (RA 354. szám).

¹⁰ Zsoldos, 2011. 43.

hatósági feszültségeket úgy oldották fel, hogy Zala és Somogy megyék ispáni tisztességét a bánokra ruházták, meglehetősen ingatag alapokon nyugszik, következőképpen pedig az egész Szlavónia hercege/bánja (*dux/banus tocius Sclauonie*) cím eredetének és jelentésének általa adott értelmezése is.

A magyar történészekon kívül több horvát kutató is kísérletet tett az egész Szlavónia hercege/bánja (*dux/banus tocius Sclauonie*) cím értelmezésére. Lujo Margetić szerint ez a cím Kálmán boszniai politikájának leképeződése volt. Úgy vélte, hogy a titulus először 1229-ben jelent meg Kálmán területi igényeinek kifejezéséként, és abban az időben „nagy politikai jelentőséggel bírt”, továbbá „ezzel a címmel fejezte ki határozottan azon szándékát, hogy tényleges hatalmát Boszniára is kiterjessze”.¹¹ A szerzőt végül ez a feltevés odáig vezette, hogy vagy figyelmen kívül hagyott, vagy hamisítványnak minősített minden olyan oklevelet, amely nem támasztja alá az ő álláspontját – ahogyan az a továbbiakban látható lesz. Tomislav Bali is kísérletet tett a *Sclauonia* fogalom 13. századi többféle jelentésének – így a *tota Sclauoniának* – megértésére, azonban monográfiája csupán egy igen ügyetlen munka, lényegében a téma historiográfiai áttekintése, és éppen ott a leggyengébb, ahol a szerző saját értelmezéseket próbál adni bizonyos problémákra.¹² A titulus kialakulásának egyetlen érdemi elemzését Mladen Ančić munkája jelenti, amelyre jelen tanulmány is épít, és amely kiindulópontként szolgál.¹³

Ančić abból indul ki, hogy Béla volt az első, aki megkapta a *dux tocius Sclauonie* titulust, és helyesen állapítja meg, hogy ezen cím értelmezéséhez kulcsfontosságú tényezőként kell figyelembe venni az apa és fia közötti konfliktust – valamint annak háttérében a királyság elitjének szerepét –, amely 1222-ben, az Aranybulla kiadásával érte el csúcspontját. Az Aranybulla kiadása ugyanis az András és Béla közötti viszony fontos elemeként értelmezhető.¹⁴ A szembenállás még ugyanabban az évben lezárult, és Béla helyzetének újradefiniálásához vezetett, amit az új cím – *dux tocius Sclauonie* – is jelez. Ezt a címet a szerző szerint éppen Béla használta először, és szélesebb hatalmat jelölt, mint amit Béla 1220-ban ka-

11 Margetić, 2006. 1751–1752.

12 Bali, 2014.

13 Ančić, 2013. 168–178.

14 Uo. 171–173. Szemben azokkal a következtetésekkel, melyek az Aranybullát András és Béla, valamint az őket támogató elitscsoportok közötti konfliktus eredményeképpen értelmezik, és ezzel a magyar történetírás régebbi hagyományát követik, Zsoldos Attila legújabb, az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára megjelent, a témának szentelt könyvében kisebbnek tartja Béla frakciójának szerepét, amikor azt írja, hogy Béla „az 1222. évi válságban is csekély szerepet játszott” (a szerző kiemelése). Zsoldos, 2022. 152. Ugyanakkor a szerző következtetései nehezen tarthatóak. Anélkül, hogy részletes vitába bocsátkoznánk, érdemes kiemelni azt a némileg meglepő tényt, hogy a szerző érvelése során egyszer sem hivatkozik a pápa 1222. július 7-i levelére, amelyben megerősítette Jolánta királyné részére azt, hogy férje átengedte neki a bánság, továbbá Varasd, Somogy, Zala, Szerém és néhány más, meg nem nevezett megye feletti jogokat (CDCr III. 214. 189. szám), valamint nem vette figyelembe az 1222 decemberében kelt pápai oklevelet sem, melyre Mladen Ančić hívta fel a figyelmet, és amely András király ugyanazon év második felében kelt oklevelét írja át, melyben Pozsony városát kötötte le feleségének hozománya fejében, amit többek között a Habsburg herceg is garantált. Ančić, 2013. 174. 84. jegyzet (a kérdéses oklevél jelzete: DF 280230.). E két oklevélben foglalt információk elemzése teljesen más politikai folyamatokat rajzol ki az 1222. év eseményeiről, mint amit Zsoldos Attila bemutat.

pott, illetve amit korábban apja, András élvezett, és amely a Horvát-Dalmát Királyság területére vonatkozott. A *dux* vagy *banus tocius Sclauonie* cím ugyanis a Dráva és a Száva folyók közötti területre (Pozsegától keletre) is kiterjedő hatáskört jelzett. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy Béla 1222 után már nem használta a *dux tocius Sclauonie* címet, hanem rendszeresen királynak és András elsőszülött fiának címezte magát.¹⁵ A szerző azt is megemlíti, hogy Béla kíséretében rendszerint jelen voltak Bodrog és Vas ispánjai, mellettük pedig időnként Bács, Zala és Somogy ispánjai is.¹⁶ Zsoldos Attila szintén abból indul ki, hogy azok a személyek, akik a méltóságsorokban és Béla kíséretében szerepelnek, Bélát ismerték el közvetlen uruknak, ugyanakkor nem ért egyet a herceg kormányzata alatt álló területek kiterjedésére vonatkozó korábbi nézettel.¹⁷

Mielőtt rátérnénk a két szerző véleménye közötti különbségekre, meg kell jegyezni, hogy a hatalom meghatározásának módját illető meglátásaikkal bizonyos fenntartásokkal egyet lehet érteni. Például Béla 1222-ben kiadott oklevele a *presentibus iobagionibus nostris* sorában többek között Kán nembeli Gyula nádort és egyúttal Bodrog megye ispánját is megemlíti. Míg Bodrog esetében megállapítható, hogy az ispán személyének kiválasztása Béla döntésétől függött, nehezen képzelhető el, hogy Béla mint *dux tocius Sclauonie* befolyással bírt volna a nádor kinevezésére – akit egyébként saját „jobbágyának” nevez –, hacsak nem ifjabb királyi pozíciójából fakadóan. Béla ausztriai száműzetése idején (1223–1224) számíthatott Hahót nembeli Buzád hűségére, II. András azonban annak ellenére, hogy Buzád a herceg kíséretéhez tartozott, nem fosztotta meg pozsonyi ispánságától.¹⁸

Ha ezekkel az információkkal nem rendelkezünk, és csupán annyit tudnánk, hogy a pozsonyi ispán Béla kíséretében tartózkodott, könnyen juthatnánk arra a teljesen téves következtetésre, hogy Pozsony is a herceg fennhatósága alatt állt. Kálmán hercegségének idejéből is több figyelemre méltó példát ismerünk. A herceg asztalnokmestere (*magister dapiferorum*), Aba nembeli Demeter egyúttal Bodrog ispánja is volt, így könnyen azt a következtetést vonhatnánk le, hogy Bodrog megye Kálmán fennhatósága alá tartozott, különösen mivel a herceg által tartott terület szomszédságában feküdt. Azonban egy részlet teljesen más megvilágításba helyezi ezt a következtetést. Demeter ugyanis 1235-ben lett Bodrog ispánja, abban az évben, amikor IV. Béla trónra lépett. Ez pedig minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy Demeter Béla ispánjaként szolgált Bodrogban, miközben Kálmán asztalnokmestere maradt. Ráadásul ekkor nemcsak azokban a méltóságokban történt személycsere, amelyek közvetlenül az új király, IV. Béla irányítása alá tartoztak, hanem azokban is, amelyek Kálmán fennhatósága alatt álltak. 1235-ben leváltották

¹⁵ Ančić, 2013. 173–176.

¹⁶ Uo. 169. 55. jegyzet.

¹⁷ Zsoldos, 2022. 154.

¹⁸ Az ispáni tisztségre lásd: Zsoldos, 2011. 183. A pápa is közbenjárt II. Andrásnál Buzád érdekében, akit arra biztatott, hogy maradjon hűséges Bélához (Theiner, 1859. I. 44–45. 91–92. számok). Buzád Béla iránti hűségét és kitartását bizonyítja, hogy 1225-ben Vas megye ispánja volt (CDCr III. 253. 225. szám).

például Zala és Somogy ispánjait, valamint a bánt is.¹⁹ Mielőtt bármiféle következtetést levonnánk ezekből a változásokból, érdemes megvizsgálni egy másik, Kálmánnal kapcsolatos esetet, amelyről a herceg 1228/1229-ben kelt oklevele tudósít.²⁰ Abból kitűnik, hogy Kálmán Gorica ispánjává Ampod fia Lőrincet nevezte ki, de később megfosztotta attól. Testvérei – Dénes nádor, valamint Mihály, Béla erdélyi herceg tárnokmestere – kérésére végül másik tisztséget adott neki, Podgorja ispánjává tette, ami a korábban rábízottnál nagyobb megye volt (*comitatum sibi maius de Podgola contulimus*). Lőrinc azonban ismét megmutatta rossz természetét: az említett erősséghez tartozó huszonnégy falut felgyújtott, két templomot lerombolt, abban a reményben, hogy kincseket talál azokban. Ezek a tettei súlyos büntetést vontak maguk után, ám végül Kálmán az apja, II. András közbenjárására enyhítette a büntetését.

Mindezen esetek világosan mutatják, hogy a királyi család tagjai és a királyság elitje között szorosan összefonódó kapcsolatrendszer alakult ki, és egyes pillanatokban nehéz egyértelmű határt húzni a személyes hűség és a lojalitás, valamint a joghatóság között – mint abban az esetben is, amikor valaki az uralkodó vagy a herceg kíséretéhez tartozik, vagy egy méltóságsorban szerepel. Az 1235-ben történt méltóságváltások megértéséhez kulcsfontosságú Kán nembeli Gyula volt bán sorsa, aki 1229-től viselte a báni tisztséget, de II. András halála után kiesett Béla kegyeiből, bebörtönözték, és ott is hunyt el. Béla 1240-ben kiadott oklevele tanúsítja, hogy Gyulát hűtlenség bűne (*infidelitatis crimine*) miatt ítélték el, az ítéletet pedig a király testvérével, Kálmánnal és az ország báróival együtt hozta meg.²¹ Tehát maga Kálmán is részt vett annak az embernek az elítélésében, aki korábban hat éven át bánként szolgálta őt. Mindez arra utal, hogy egyrészt II. András – miképpen a bárói is, ahogyan azt Ompud fiai példája is mutatja, akik közül a legismertebb, Dénes szintén magára vonta Béla haragját, aki 1235-ben megvakította őt²² – szerepet játszott Kálmán báróinak kiválasztásában, másrészt pedig 1235 után Kálmán talán nagyobb önállóságot nyert a méltóságviselői kiválasztásában, de Béla befolyása ekkor sem zárható ki teljesen, különös tekintettel a testvérek jó viszonyára és arra a gyakorlatra, hogy a fontos döntéseket – mint az előbb említett ítéletet – közös tanácskozás során hozták meg.

Még ilyen megfontolások mellett is igen nehéz megérteni, hogy miért jelenik meg Béla herceg okleveleinek méltóságsorában 1225-től kezdve a kalocsai érsek és a veszprémi püspök, továbbá miért említik meg, hogy az esztergomi érsek szék üresedésben van. A kalocsai érsek szereplésével kapcsolatban még lehet bizonyos feltételezésekkel élni, valószínű, hogy a pápa *Intellecto iamdudum* kezdetű, Bélának és a kalocsai érseknek címzett dekrétuma után az érsek feltehetően a her-

19 Zsoldos, 2011. 44., 192., 231. Források hiányában nem lehet megmondani, hogy Baranyában is történt-e hasonló.

20 Az oklevelet közli CDCr III. 299–300. 266. szám, de jobb olvasatát lásd: CDSL I. 251–252. 352. szám. A datálásáról lásd fentebb.

21 ÁÜO VII. 100. 64. szám.

22 Rogerius, 2010. 30–31.

ceg oldalára állt a II. Andrással való konfliktusban.²³ De miért hangsúlyozták, hogy az esztergomi érseki székhely üresedésben van? Ezzel talán Béla szerepét kívánták hangsúlyozni a választásában? És ezen túlmenően van-e valamilyen kapcsolat azzal a ténnyel, hogy Béla emberei között egy alkalommal a pilisi ispán is szerepel mint poroszló?²⁴ Ilyen kérdésekre rendkívül nehéz választ adni, ahogyan azt is igen nehéz megállapítani, hogy milyen szempontok vezették Béla kancelláriáját a méltóságsorok összeállításában. Mivel csak néhány ilyen oklevél maradt fenn, így aligha vonhatóak le messzemenő következtetések ezekből.²⁵ Ebben az összefüggésben tévesnek tűnik Zsoldos Attila feltételezése, hogy II. András egy nem összefüggő területet rendelt Béla kormányzása alá, arra alapozva, hogy András Sopront saját fennhatósága alatt tartotta (Mosont elválasztó ék gyanánt), valamint Baranyát és Valkót, amelyek a középkori Szlavóniát elválasztották Bácstól és Bodrogtól. Sopront leszámítva – amelyet ekkor Kán nembeli Gyula nádor tartott – a szerző érvelése meglepő, hiszen ezek az ispánok nem szerepelnek Béla méltóságsorában, tehát András emberei voltak.²⁶ Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy 1222-ben Béla emberei között szerepel Kozma valkói ispán.²⁷ Ezért a területi folytonosság hiányának feltételezése nem tűnik meggyőzőnek. Baranya helyzete az adatok hiánya miatt ugyan nem teljesen tisztázott, de anélkül is összefüggő volt Béla fennhatósága Bácstól egészen Vasig, hiszen Pozsega minden bizonnyal már András idejében

23 Theiner, 1859. I. 60. 126. szám.

24 CDCr III. 252–253. 225. szám.

25 A méltóságsorok elég lehetőséget nyújtanak Aladár karrierjének felvázolására, ami fontos pontját képezi Margetić próbálkozásának, hogy hamisítványnak nyilvánítsa az 1225-ben kelt okleveleket, melyekben egész Szlavónia bánjaként (*banus tocius Sclauonie*) említik. Az okleveleket egyszerűen abban a sorrendben egymás mellé téve, ahogyan azok Aladárt említik a *Diplomatički zbornik* kötetében, Margetić arra a következtetésre jut, hogy Aladár különös karrierje „hihetőbbé” válik, amennyiben azt a két oklevelet eltávolítjuk, ennek nyomán ugyanis el lehet mondani, hogy egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclauonie*) első ízben Gyula volt 1229-ben. Margetić, 2006. 1751. 25. jegyzet. Ezzel a véleménnyel egyetért Bali, 2014. 87–88. A két oklevél kirekesztése nélkül is látható azonban, hogy Aladár pályafutása a tárnokmesterségtől a báni tisztségig vezetett. 1224 decemberében Aladárt mesterként említik (CDCr III. 240. 213. szám). A következő évben kétszer szerepel tárnokmesterként, és az egyik oklevél meglehetősen pontosan datálható. Nevezetesen Béla oklevele (CDCr III. 250–251. 224. szám), melyben tanúként Guncelt és Márton krbavai püspököt említik, akik viszont 1225. június 2-án közösen bocsátottak ki oklevelet Krapinán Béla ifjabb király jelenlétében (CDCr III. 244. 218. szám). Ezért feltételezhető, hogy Béla említett kiadványa szintén ebben az időszakban kelt Krapinán. A második, 1255-ben kiadott oklevél, melyben Aladár tárnokmesterként szerepel (CDCr III. 249–250. 223. szám), feltehetően június előtt vagy nem sokkal utána kelt, mert nem lehet pontosan meghatározni, mikor lett Aladár bán, de nyilvánvalóan 1225 második felében, amikor Béla udvarában széles körű változások mentek végbe: Aladár bán lett, Csanád nembeli Vejte fia Tódor mosoni ispán, míg Vas megyét feltehetően előbb Gyula, majd pedig Buzád bírta. Margetić és a Béla a körösi várjobbágyoknak adott oklevele hitelességét szintén kétségbe vonó Nada Klaić (Klaić, N., 1978. 315.) vagy semmilyen érvel nem támasztják alá kétségeiket, vagy teljesen megalapozatlan indokokkal állnak elő. Ez különösen igaz a Csáknak és társainak kiállított oklevelére, amely nemcsak későbbi másolatokban maradt fenn, ahogyan a *Diplomatički zbornik* állítja (CDCr III. 247–248. 221. szám), hanem eredetiben is (DF 230101.), amely semmilyen szempontból sem kelt kétséget. Kétségek merülnek fel a Budának és társainak kiállított oklevéllel (CDCr III. 248–249. 222. szám) kapcsolatban is, amely csak a 15–16. századi átiratokból ismert, de ez sem cáfolja azt a tényt, hogy Aladárt 1225-ben valóban egész Szlavónia bánjaként (*banus tocius Sclauonie*) említik.

26 Zsoldos, 2022. 154.

27 CDCr III. 219–220. 193. szám.

a hercegséghez tartozott.²⁸ Mindezekből következően elfogadhatóbbnak tűnik Mladen Ančić feltételezése, hogy Béla joghatósága a mai Szlavónia területére is kiterjedt. 1226-ban ugyanakkor véget ért Béla „Dráván túli” időszaka, mert apja Erdélybe helyezte át, helyét pedig testvére, Kálmán foglalta el.

Kálmán élete és munkássága élénk érdeklődésre tart számot.²⁹ A továbbiakban Kálmán címei és hatalmának területi kiterjedése áll a vizsgálat középpontban az 1226-tól haláláig terjedő időszakban. A címek tekintetében vitát váltott ki az a tény, hogy Kálmán két különböző címet is használt – *dux Croatia et Dalmacie*, valamint *dux tocius Sclavonie* –, továbbá ezek használatának időbeli dinamikája. Ez utóbbival kapcsolatban a viták középpontjában egyetlen dokumentum állt: Kálmán parancsa a spalatói comeshez és a város polgáraihoz, melyben felszólította őket, hogy építsenek hajókat Domald ellen. Ezt a dokumentumot Tadeus Smičiklas a *Diplomatički zbornik* szerkesztése során 1229-re datálta, noha maga az okmány keltezetlen. Držislav Švob korábban egy jóval megalapozottabb magyarázatot adott: a parancsot valószínűleg 1226 második felében vagy 1227 elején adták ki.³⁰ Ezzel a keltezéssel Kálmán címhasználatára már világosan értelmezhető. Amikor átvette a hercegséget (*ducatus*), a *dei gratia dux Croatia et Dalmacie* címet viselte, mint ahogyan az az 1226. augusztus 1-jén Spalatóban kelt oklevelében is olvasható. Ez az első olyan ismert forrás, amely Kálmánt hercegnek nevezi. Amikor II. András 1227-ben megerősítette ezt az oklevelet, szintén Horvátország és Dalmácia hercegének nevezte fiát. Kálmán ezt a címet használja a fentebb említett 1226/1227-es parancsában, valamint egy további, 1226-ban kelt oklevelében is.³¹

Kálmán címe 1228-ban vagy 1229-ben változott meg. Egy keltezetlen oklevelében ugyanis *dei gratia rex Ruthenorum et dux tocius Sclavonie*ként címzi magát. A szóban forgó dokumentum a fivére, Béla herceg 1229-ben kelt oklevelében átírva maradt fenn, és bizonyosan azután kelt, hogy Ampod fia Dénes elvesztette nádori méltóságát, ami valamikor 1228 folyamán történt.³² Ebből következik, hogy Kálmán oklevele 1228 második felében vagy 1229-ben kelt, és a herceg ettől kezdve haláláig a *dux tocius Sclavonie* címet használta. Hogy a címhasználatban 1229 folyamán következett be a változás, Kálmán néhány 1229-ben kelt oklevele bizonyítja. Az egyikben Kálmán Szlavónia hercegéneként (*dux Sclavonie*) szerepel, ahogyan azt Wenzel Gusztáv közli, és aki megjegyezte, hogy a másolatot az eredetiről készítette, míg az egy későbbi másolatot használó Richard Marsina munkájában az

28 II. András 1210-ben a Pozsega megyei Lesina földet a templomosoknak adományozta, azzal a kiváltsággal együtt, amit annak előző tulajdonosának, Győr nembeli István fia Csépány nádornak is megadott, hogy nem kell marturinát fizetniük a bánnak vagy a királynak – ez egyértelműen jelzi a bán joghatóságát. CDCr III. 97–98. 80. szám. Lásd még: Klaić, V., 1994. 44.

29 Ennek szemléltetésére egy nemrég megjelent monográfiára lehet utalni: Font–Barabás, 2019.

30 Švob, 1955. 23. Margetić más megoldást javasol (Margetić, 2006. 1750–1751.), míg Ančić 1229-et jelöli meg dátumként (Ančić, 2013. 174.).

31 CDCr III. 258–259., 231. szám és 278. 249. szám; RD 2. szám.

32 CDCr III. 299–300. 266. szám, jobb átírását lásd: CDSI I. 251–252. 352. szám. Dénest *tunc temporis comitis palatinus*ként említik. A nádori tisztségben 1288 folyamán bekövetkezett változásról lásd: Zsoldos, 2011. 18.

egész Szlavónia hercege (*dux tocius Sclauonie*) cím szerepel.³³ Egy másik, szintén 1229-ben kelt oklevélben Kálmán a *dux Dalmatie, Croatie et tocius Sclauonie* címet viseli. Ez utóbbi azonban csak I. Mátyás 1468-as átíratából ismert, mely maga is többszöri átírás után egy 18. századi dokumentumban őrződött meg, ezért nem zárható ki, hogy Kálmán címe az átírások során torzult.³⁴ Mégis, valószínűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a herceg kancelláriája ebben az átmeneti időszakban hibát ejtett a címzésben. Amennyiben ez az értelmezés helytálló, akkor segíthet Kálmán egy másik keltezetlen, a trauiakhoz intézett oklevelének datálásában is, amelyben *dei gratia rex Ruthenorum et dux Croacie ac tocius Sclauonie* címmel szerepel.³⁵ Ezek az oklevelek tehát minden valószínűség szerint 1229-ben keltek, és ettől az évtől kezdve Kálmán címe – legalábbis a saját kancelláriája által kiadott okleveleiben – a *dux tocius Sclauonie* formában állandósult.

A Kálmán címében bekövetkezett változás okát a királyi családon belüli hatalmi egyensúly felborulása nyomán 1228–1229-ben végbement hatalmi átrendeződésben kell keresni. A politikai feszültségek középpontjában II. András adományszózási politikája állt, amelynek átfogó felülvizsgálata 1229-ben Béla kezébe került, miután a király meghátrált a növekvő nyomás hatására.³⁶ András ezért kénytelen volt engedni fiainak, és Kálmánnak is előnye származott a hatalmi viszonyok megváltozásából: a kormányzása alatt álló terület módosult. Akárcsak Béla, úgy Kálmán esetében is jól látható, hogy a királyi családon és az udvaron belüli kapcsolatok és viszonyrendszerek változásai közvetlenül hatottak a hercegségek területi és jogi kereteire.

Milyen terület felett jelentett hatalmat Kálmán új címe? Erre nézve a legvilágosabb utalást ismét a Kálmán kormányzati apparátusában tevékenykedő emberek jelentik. Míg a Spalatóban működő tisztségviselők 1226-ban a Dalmát-Horvát Királyság hatalmi kereteit tükrözték, addig 1229-től a herceg kormányzati apparátusában rendszeresen feltűntek a bánok, akik az egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclauonie*) címet viselték, valamint Zala, Somogy, Baranya és Valkó ispánjai.³⁷ Kálmán hercegségét 1229-től azok a területek alkották, amelyek az Adriai-tengertől a Dunáig húzódtak, valamint a Drávától északra fekvő vidékek, ameddig Zala, Somogy és Baranya határai terjedtek. Kálmán fennhatósága ezekben a megyékben nemcsak kíséretének tagjai révén érhető tetten, hanem a fölöttük gyakorolt joghatóságát tükröző esetekben is. 1229-ben például a herceg apja adománypolitikájának felülvizsgálata során megerősítette a zalai várjobbágyok kiváltságát, melyet III. Béla adott,³⁸ és valamikor 1229 és 1231 között elvett egy földdarabot néhány zalai nemből, amelyet azonban később visszaadott nekik az apja és fivére, Béla

33 ÁÚO VI. 477. 296. szám; CDS I. 256. 359. szám; RD 4.

34 RD 5. Egy 1358-as oklevélben is említik, de Kálmán címe nélkül. A dubicai bíró Kálmán herceget *dux tocius Sclauonie, Croacie et Dalmacie*ként címzi. CDCr IV. 264. 228. szám.

35 Nadbiskupski arhiv u Splitu (NAS), Ostavština Ivana Lučića (OIL) 539. kötet 366.

36 Engel, 2001. 98.; Zsoldos, 2022. 175.

37 RD 5.; CDCr III. 346–347. 304. szám, 369. 323. szám, 422–423. 367. szám; CDCr IV. 40–41., 37. szám, 123–125. 113. szám.

38 RD 5.

kérésére, miként azt II. András is megerősítette adománylevelében.³⁹ Somogy megye feletti fennhatósága Segesd birtoklásából látható.⁴⁰

Mindazonáltal a jelek szerint Kálmán hatalma a Drávától északra fekvő vármegyék felett nem volt kizárólagos. Ez IV. Béla 1235-ös trónra lépése után is látható, mert a király a következő évben elrendelte a birtokjogok felülvizsgálatát Zala és Somogy megyében, ahogyan azt a vizsgálatokat végző bizottságok oklevelei kifejezetten rögzítik.⁴¹ A Béla joghatóságáról alkotott képet azonban árnyalja azoknak a királyi embereknek a vizsgálata, akik a birtokba iktatási eljárások lefolytatásáért feleltek. Egy Zalával kapcsolatos esetben kifejezetten említik, hogy az eljárást Kálmán király embere (*homo regis Colomani*), Mátyás mester vezette;⁴² egy másik, egy, a Mura és a Dráva között fekvő birtokra vonatkozó ügyben szintén Mátyás mestert említik mint „a király emberét”, aki egyszersem mind pécsi kanonok volt, de azt nem jelölték meg, hogy melyik király embere volt. Nyilvánvalóan mindkét esetben ugyanarról a személyről van szó, ami lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy a második esetben is Kálmán királyra utaltak, miként azt az első oklevél kifejezetten írja is. Egy ilyen lehetőség Somogy esetében is felvethető. Azonban, ha az utóbbi esetben Béla király emberéről lenne szó, több mint egyértelmű, hogy Kálmán a Drávától északra is rendelkezett joghatósággal. Így egy sajátos, megosztott joghatóságról beszélhetünk – de csak az 1236-os konkrét helyzet esetében. Az azt követő időszakból nem maradtak fenn olyan források, amelyek a királyi testvérek közti kapcsolat ezen aspektusát megvilágítanák.

Kálmán joghatóságának meghatározása különösen fontos, ha meg akarjuk érteni, hogy uralkodása idején mit takart *Sclauonia* fogalma, mivel felmerül annak a lehetősége, hogy Kálmán hatalmának területi kiterjesztése maga után vonta *Sclauonia* fogalmának a kiterjedését a Dráva és a Száva közötti, a Pozsegai-hegységtől keletre fekvő vidékekre. Számos más jelentése mellett a *Sclauonia* fogalmat a Horvát-Dalmát Királyság szinonimájaként is használták, amint ez a 12. században és a 13. század első felében is megfigyelhető.⁴³ Kálmán esetében azonban a fogalom új, tágabb jelentést nyert, amit talán egy 1240-es adománylevelé példáz a legszemléletesebben: a herceg Aba nembeli Demeternek adományozta Našicét, azzal a megjegyzéssel, hogy az adományos a birtokkal együtt mentesült mindazon adók alól, amelyeket *in regno Sclauonie* volt szokás fizetni.⁴⁴ Ezzel összefüggésben a bánok joghatóságát is megemlítik, ami Kálmán korától kezdve vitathatatlanul jelen volt a Dráva és a Száva közötti terület keleti részén. Hangsúlyozni kell, hogy a forrásban szereplő bán a *banus totius Sclauonie* címet viselte, ami egy újabb jele annak, hogy *Sclauonia* fogalma ekkor már ezekre a területekre is kiterjedhetett.⁴⁵

39 Zala vm. Oklt. I. 6–7. 5. szám.

40 CDCr IV. 249–252. 217. szám.

41 Zalára lásd: Zala vm. Oklt. I. 9–10. 7. szám, 23–24. 14. szám (egy Dráva és Mura folyók közötti birtokról van szó); Somogyra lásd: ÁÚO VII. 22–23. 13. szám.

42 Zala vm. Oklt. I. 9–10. 7. szám.

43 Ančić, 2004. 60.; Ančić, 2013. 174–175.

44 CDCr IV. 102–104. 95. szám; RD 19.

45 Weisz–Zsoldos, 2010. jó áttekintést nyújt azokról az esetekről, amikor a báni joghatóság és a marturina beszedése az adott területen nyilvánvaló, de jelentős eltérések vannak a szerzők által adott és jelen írásban bemutatott értelmezések között.

Kálmán uralkodásának utolsó olyan eleme, amelyre külön is érdemes kitérni, az a *regnum* és a *rex* fogalmak Kálmánnal kapcsolatos használata, ami szintén vitatott kérdés a horvát és a magyar történetírásban. Magyar részről Font Márta és Barabás Gábor megközelítése a jellemző, akik úgy vélik, hogy mindössze egyetlen, ráadásul igen kétes eset ismert, amikor Szlavóniát (*Sclavonia*) *regnum*ként említik, ez pedig Kálmán 1232-ben kelt oklevele. Ha valóban ez lenne az egyetlen ismert példa, akkor könnyen el lehetne vetni.⁴⁶ Azonban már korábban is láttuk, hogy Kálmán egyik kétségtelenül hiteles, 1240-ben kelt adománylevele is *regnum Sclauoniet* említ, vagyis ez már nem pusztán véletlen. Ehhez hozzátehetjük, hogy az 1239 júliusában kelt, a Trau és Spalato közötti békét rögzítő oklevél datációjában Kálmán Szlavónia királyaként (*serenissimi regis Sclauoniae domini Colomani*) szerepel.⁴⁷

Milyen következtetés vonható le mindebből? Először is, a *regnum* fogalom nem feltétlenül jelent királyságot, szolgálhat pusztán olyan terület megjelölésére is, amely valaki uralma alatt áll, ahogyan arra Lujo Margetić a középkori Szlavónia példáján keresztül rámutatott.⁴⁸ Ugyanakkor lényegesnek tűnik, hogy a korábban *terraként* emlegetett terület pontosan azért kapta a *regnum* elnevezést, mert egy koronázott személy, azaz Kálmán irányította. Sajátos visszavetülésként az a személy, aki a *Sclauonia* nevű terület felett gyakorolta a hatalmat, bizonyos nézőpontból Szlavónia királyaként is jellemezhető. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy Kálmán saját magát is annak tekintette, mivel okleveleiben mindvégig a *dux totius Sclauonie* címet használta. Éppen ezért nem ítéltető meg pontosan, hogy Kálmánnak milyen szélesebb és mélyrehatóbb tervei voltak 1240-ben a zágrábi püspökség érseki rangra emelésének kísérlete során, illetve milyen irányt vettek volna ezek a tervek, ha nem következik be a mongol támadás.⁴⁹ Mindenesetre a *regnum* fogalma Kálmán korától kezdett kapcsolódni *Sclavonia* területi és hatalmi kereteihez, és ami a vizsgálat szempontjából a legfontosabb: ekkor szilárdul meg a hercegség területi kiterjedése, habár bizonyos változásokra és mintegy húsz évre volt szükség, míg IV. Béla fia, Béla herceg ismét ugyanezt a területet bírhatta.

Ugyanis IV. Béla Kálmán halála után egy ideig még továbbra is nevezett ki hercegeket, de a hercegi hatalom keretei ekkor megváltoztak. A legfontosabb ezek közül az volt, hogy 1242–1245 között a hercegi címet a bánok viselték, előbb Türje nembeli Dénes fia Dénes, majd Kán nembeli Gyula fia László, míg 1254–1257 között Gutkeled nembeli István bán.⁵⁰ Az első két esetben azonban a helyzet megértését jelentősen bonyolítja, hogy Béla fia, István egy 1246 januárjában kelt királyi oklevélben királyként és Szlavónia hercegeként szerepel (*rex et dux Sclauonie*).⁵¹

46 Font–Barabás, 2019. 83.

47 NAS OIL 539. kötet 71.

48 Margetić, 2000. 93.

49 Nada Klaić érvei és következtetései, hogy Béla és Kálmán Szlavóniát el akarták szakítani Magyarországtól és önálló királysággá kívánták volna alakítani, teljesen megalapozatlanok, illetve az egész értekezés jelentős számú hibát tartalmaz az eredeti forrásanyag olvasatában. Klaić, N., 1987. 36–40.

50 Zsoldos, 2011. 45.

51 CDSI II. 149. 217. szám: *Cum igitur in medio regni nostri Albae, coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano, rege et duce totius Sclavoniae, pro tribunali sederemus*. A koronázás, amint azt Kádár Tamás hangsúlyozta, feltehetően 1245 májusában vagy júniusában történt, mivel a király akkor

Istvánt azonban már korábban is *dux*ként említik, de területi megjelölés nélkül. Így például IV. Béla 1242. májusi oklevelében is így nevezik, és megemlíti tárnokmesterét, Gyula fia Pétert is.⁵² István 1243-ban⁵³ és 1244-ben⁵⁴ is *dux*ként szerepel. Nyitva marad azonban a kérdés, hogy István már ekkor is Szlavónia hercege (*dux Sclauonie*) volt-e, vagy ezekben az esetekben a *dux* cím a királyi család tagjai számára fenntartott címként szerepel. Ez utóbbira utal, hogy István testvérét, Bélát 1256-ban szintén *dux*ként említik, anélkül hogy bármilyen konkrét terület az uralma alá tartozott volna. Hasonlóképpen István fia, a későbbi IV. (Kun) László király is *dux*ként szerepelt már két éves korában, 1264-ben és saját asztalnokmestere volt, ami valamiféle udvari szervezet meglétére utal.⁵⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy István a *dux Sclauonie* címet csak 1245-ös megkoronázását követően nyerte el, míg a *dux* megnevezés önmagában pusztán a királyi család tagjainak rangja volt. Sajnos azonban nem állnak rendelkezésünkre olyan források, amelyekből egyértelműen megállapítható lenne, mit jelentett gyakorlati értelemben a *dux Sclauonie* cím megszerzése István hatalma szempontjából.⁵⁶

Egyértelmű, hogy az a terület, amely Kálmán idején a *tota Sclauonia* fogalmát jelentette, megváltozott, és az 1240-es évek közepét követően a Horvát-Dalmát Királyság határai közé tért vissza. Ez érvényes arra az időszakra is, amikor a hercegi címet a bánok viselték. Somogy megye ispánságát 1260-ig a nádor vagy az országbíró viselte, és nincs semmi nyoma annak, hogy a hercegek vagy a bánok Zalaiban is joghatósággal rendelkeztek volna, a megye pedig az 1250-es évek végén Béla fiának, Istvánnak a kezére került.⁵⁷ Egy Valkó megyei eset igen jellemző. 1244-ben, amikor a király megerősítette a testvére, Kálmán által a boszniai püspökségnek tett Valkó megyei birtokadományokat, akkor ezeket felmentette a bán és a Valkó megye ispánjának joghatósága, továbbá a marturina és a bánnak fizetendő adó alól.⁵⁸ Két évvel később azonban, amikor Béla Valkó és Baranya megyei birtokokat adományozott, már nem esik szó sem a bán joghatóságáról, sem a marturináról, hanem a birtokokat a nádori és az országbírói joghatóság alól mentesítették, az adózás tekintetében pedig a királyi adó alóli felmentésüket rögzítették.⁵⁹

Ezt a képet megerősíti IV. Béla fia, Béla hercegségének kezdete is. Béla már 1260-ban herceggént szerepel a forrásokban.⁶⁰ A következő évben Mária királyné

tartózkodott Székesfehérvárott, miután visszatért a déli országrészből, ahol többek között áprilisban Vrána városában is járt. Kádár, 2021. 421.

52 NAS OIL 539. kötet, 81r–81v. Ennek részleges szövegét Farlati alapján közli: CDH IV/1. 250–252. Péter korábban, 1238-ban királynéi tárnokmesterként szerepel. Zsoldos, 2011. 245.

53 NAS OIL 539. kötet, 92.

54 CDCr IV. 245–246. 214. szám.

55 HO VI. 124. 84. szám.

56 Különösen fontos, hogy László már 1245 decemberében is a herceg címet viselte bánként (Zsoldos, 2011. 45.), tehát István koronázása után is, amennyiben helyes az a feltételezés, hogy a koronázás 1245 tavaszán történt.

57 Zsoldos, 2011. 231–232. 193. szám.

58 CDCr IV. 236–237. 208. szám.

59 CDCr IV. 305–307. 270. szám.

60 CDCr V. 175–176. 681. szám.

Szlavóniába (*in regnum Sclauonie*) utazott *ad ordinandum et informandum totum statum ducatus carissimi filii nostri*.⁶¹ A királyné és nagy kísérete biztosan megfordult Zágrábban és Kninben, s az útvonal legdélibb pontja Klissza volt, amint azt Spalatói Tamás feljegyezte.⁶² Fia hercegségében az ügyek rendezése részben magában foglalta a kormányzati apparátus tagjainak kinevezését is, ahogyan ezt Pál, az oklisci ispán 1262 márciusában kelt oklevele tanúsítja. Ebben Pál hangsúlyozta, hogy ispáni méltóságát a királyné adta neki, feltehetően az előző évi látogatása során.⁶³ Ekkoriban azonban Valkó megye István herceg fennhatósága alatt állt, így a fiatal Béla nem rendelkezett akkora területű hercegséggel, mint Kálmán.⁶⁴ Mindez megerősíti, hogy Kálmán halála után a hercegség területe a Horvát-Dalmát Királyságra szűkült. Fontos azonban kiemelni, hogy ez a változás nem érintette a bán címét, amely továbbra is *banus tocius Sclauonie* maradt.

Béla hercegségének területi kiterjedésére jelentős hatást gyakorolt a IV. Béla és fia, István közötti konfliktus kitörése. Azt, hogy mindennek milyen következményei voltak a herceg hatalmának földrajzi kereteire – legalábbis papíron –, a pápa 1263 decemberében és 1264 júliusában kelt levelei tanúsítják.⁶⁵ 1263 decemberében a pápa megerősítette a király adományát, amellyel azonos nevű fiának engedte át Nyitrát, Pozsonyt, Mosont és Sopront,⁶⁶ valamint ugyanazon a napon kelt másik oklevelét, melyben a hercegséget, továbbá Olcha,⁶⁷ Baranya, Somogy, Zala és Vas megyéket, valamint a hercegséghez tartozó tengeri sólepárlókat engedte át neki.⁶⁸ Emellett Pozsega megyét kivette Szlavónia hercegsége alól, és Mária királyné kezére adta.⁶⁹ 1364 júliusában a pápa megerősítette a fent említett, Magyarország nyugati határán fekvő várak átadását Béla herceg kezébe,⁷⁰ majd egy másik levelében szintén megerősítette a király rendelkezését Baranya, Valkó, Somogy, Zala és Olcha megyék, azok jogainak és tartozékainak, valamint a tengeri sólepárlók fiának való átengedéséről, melyek mind Szlavónia hercegségéhez tartoztak.⁷¹ Juraj Čuk helyesen mutatott rá, hogy a pápai levelek azt a nézetet tükrözik, mely szerint a királyság nyugati határán fekvő várak, illetve a hercegség a hozzá csatolt megyékkel két különálló egységként jelennek meg. Čuk azt is megjegyzi, a levelekben a pápa hangsú-

61 CDCr V. 202. 708. szám.

62 *Historia Salonitana*, 2003. 310–315.

63 Kis, 2004. 69. A királyné a következő évben, 1262-ben délre utazott a királlyal. *Historia Salonitana*, 2003. 313–314. A király itineráriumához lásd: Kádár, 2021. 430.

64 Zsoldos, 2007. 84.

65 A levelekben a pápa Bélát Szlavónia hercegének (*dux Sclavonie*) címzi, a *tocius* szót elhagyva. Ez azonban csupán a pápai kancellária Kálmán óta megfigyelhető gyakorlatát tükrözi. Ezt azonban – ellentétben Lujó Margetić értelmezésével – nem kell úgy tekinteni, mint Kálmán *dux totius Sclavoniae* címének „makacs kerülését” a pápa részéről, illetve mint a boszniai bán, Ninoszlav felé irányuló pápai politika megnyilvánulását. Margetić, 2006. 1752.

66 CDCr V. 275. 770. szám.

67 Zsoldos Attila feltételezése szerint ez a kifejezés Tolna megyét takarja. Zsoldos, 2007. 33. 172. jegyzet.

68 CDCr V. 277. 772. szám.

69 CDCr V. 276. 771. szám.

70 Vas megye hozzáadásával. CDCr V. 301. 796. szám.

71 CDCr V. 301–302. 797. szám.

lyozza, hogy az említett castrák a szlavón hercegséghez tartoznak.⁷² Azonban csak a júliusi levél értelmezhető ezen a módon, mivel az 1263. decemberi némileg más-
képp fogalmaz: abban a pápa védelmébe veszi Bélát és hercegségét (*ducatus*) a megyékkel (ezekre a *castra* kifejezést használja) – Olchát, Baranyát, Somogyot, Zalát és Vast –, továbbá a hercegséghez tartozó tengeri sóleparlókat.

Ha a pápai levelek bizonytalanságokat hagynak, és Béla fiatal kora korlátozta politikájának valódi hatókörét, akkor az a legcélszerűbb, ha figyelmünket az 1268–1269 közötti időszakra irányítjuk, amikor Béla már ténylegesen átvette a hatalmat a hercegségben. Ebből a rövid időszakból nem maradt fenn túl sok okleveles adat, annyi azonban mindenesetre megállapítható, hogy Béla herceg uralma alatt tartotta Zala megyét.⁷³ A Valkó megyei Gara birtok Dorozsma nembeli Jánosnak és fiának, Istvánnak való adományozása arra utal, hogy Béla ezen a területen is gyakorolta hatalmát, míg az a tény, hogy Csák nembeli Péter fia Domokosnak, baranyai ispánjának adott parancsot a birtokba iktatás elvégzésére, Baranyában gyakorolt joghatóságát mutatja.⁷⁴ Erről ékesen tanúskodik Béla 1269-ben kelt adománylevele is, amelyben a Drávától északra, Baranya megyében fekvő Bezim birtokot (*quandam terram nostri ducatus Bezim vocatam in comitatu Borvna existentem*) Siklósi Miklós-nak adományozta.⁷⁵ Somogy megye szintén Béla herceg hatalma alá tartozott, amit apja azon oklevelének megerősítése is bizonyít, amely a berényi vendégeknek (*hospites de Beryn*, ma Iharosberény, szintén a Drávától északra) adott jogokat rögzítette.⁷⁶ Ezenkívül Béla 1269-ben eladományozta a Belauar, Tofew, Chetertekhel és Nogtelek nevű birtokokat, amelyek a Drávától északra, Somogy megyében fekszenek, és amelyekről az oklevél kifejezetten megjegyzi, hogy a hercegséghez tartoznak (*sub suo ducatu existentes*).⁷⁷

Béla hercegsége – Kálmánéhoz hasonlóan – Horvátország és Dalmácia régi dukátusa mellett magában foglalta Valkó, Zala, Somogy és Baranya megyéket, ez utóbbi hármat a Drávától északra és délre fekvő területeikkel együtt. Mindezeket figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy Béla hercegsége az 1220-as évek első felében a hercegi hatalom földrajzi kereteinek újradefiniálását jelentette, és a hercegi hatalom ebben a rövid időszakban rendkívül instabil volt, és attól függött, milyen volt Béla kapcsolata apjával, II. Andrással. Jóllehet Kálmán hercegsége a dukátus régi határai között indult, Kálmán a királyi családon belüli hatalmi átrendeződések következtében egy földrajzilag kiterjedtebb hercegséget kapott kormányzásra, amit a *dux tocius Sclauonie* cím fejezett ki. Ugyanakkor az az időszak, amikor Béla az 1260-as évek végén ténylegesen gyakorolta a hercegi hatalmát, vi-

72 Ćuk, 1914. 160–163.

73 1268-ban, zalai ispánként IV. Béla királytól és Béla hercegtől kapott parancsot. CDCr V. 481. 945. szám. Ugyanebben az évben Béla herceg mellett találjuk Pécs nembeli György fia Dénest, udvarbíráját és zalai ispánt. CDCr V. 477. 942. szám, 480. 944. szám.

74 CDCr V. 491. 958. szám.

75 RD 36.

76 CDCr V. 519. 980. szám.

77 RD 34. Béla herceg somogyi hatalmát IV. Béla egy 1269 végén, fia halála után kelt oklevele is bizonyítja, melyből kiderült, hogy Béla herceg előtt folyt egy per a Somogy megyei Lepled birtokkal kapcsolatban. CDCr V. 505–506. 972. szám.

lágosan mutatja, hogy a hercegségnek az a területi kiterjedése, amely Kálmán idején intézményesült, Béla hercegségének is földrajzi keretét alkotta.

Béla és Kálmán hercegsége között azonban volt egy fontos különbség, ami a hercegi címet érinti. Míg Kálmán 1229-től kezdve következetesen a *dux tocius Sclauonie* címet használta, addig Béla címhasználata sokkal változatosabb volt, de ez nem mindig tükrözött eltérő viszonyokat. Példaként említhető Mária (anya)királyné 1269-ben kelt oklevele, melyben Mária megerősíti az akkor már elhunyt fia kiadványát, akit egész Szlavónia hercegeének (*dux tocius Sclauonie*) nevez, míg maga Béla az oklevélben, melyet a királynői oklevél átírt és megerősített, egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegeének (*dux tocius Sclauonie, Dalmacie et Croacie*) címzi magát. Miután 1268-ban átvette a hercegség igazgatását, minden oklevelében ezt a címet használta.⁷⁸

A példa mindenekelőtt a kancellária gyakorlatára utalt, és ezzel összefüggésben arra az igényre, hogy valakinek a címét teljes formájában használják, ami természetesen sokkal kevésbé jellemző az önelnevezés esetében. Ennek fényében egyértelmű, hogy Béla kezdetben a *dux totius Sclauonie* címet használta, ahogyan az 1263-as, 1265-ös, 1266-os és 1267-es királyi oklevelekben is említik.⁷⁹ 1266-ban változás történt, amikor Bélát egy királyi oklevélben mint *dux tocius Sclauonia et Croacie* írók,⁸⁰ és ugyanígy titulálják a királyné 1266-ban⁸¹ és 1268-ban⁸² kelt okleveleiben is. Mindazonáltal 1267-ben IV. Béla két oklevelet is kiadott, melyekben Bélát *dux (tocius) Sclauonie* hercegeének⁸³ nevezik, a herceg udvarbíráját pedig 1268-ban *iudex curie Bele ducis tocius Sclauonie*⁸⁴ címzik. Ráadásul a legközelebb ahhoz, amit Béla saját kiadványai közé sorolhatunk, 1267-ben IV. Béla és a két fia által kiállított oklevélben *dux tocius Sclauonieként* szerepel.⁸⁵

Nehéz tehát követni a cím fejlődését, mivel 1266–1268 között Béla címe két formában szerepel, az újdonságot a Croacienek a titulushoz való hozzáadása jelenti. A teljes fordulatot a címhasználatban a *dux tocius Sclauonie, Croacie et Dalmacie* hozta meg, amelyet Béla következetesen használt. Mi állt Béla címének megváltoztatása mögött? A kérdés megválaszolásához át kell tekinteni Szlavónia és Horvátország kialakulását a Horvát-Dalmát Királyság határain belül a 13. században, azzal a kitételrel, hogy itt nem tárgyaljuk azokat a folyamatokat, amelyek a két terület szétválásához vezettek, mert az önmagában is hosszas kifejtést igényelne. Itt azokból a biztos pontokból indulunk ki, amelyeket eddig a szakirodalom kiemelt, s amelyek az 1240-es évektől a forrásokban is nyomon követhetőek és megfigyelhetők.

78 RD 36., 76.

79 IV. Béla király oklevelei: CDCr V. 243. 747. szám, 258. 257. szám, 330–331. 821. szám; RA 1509; ÁÚO III. 157. 102. szám.

80 CDCr V. 401. 877. szám.

81 CDCr V. 411–412. 884. szám.

82 CDCr V. 461. 927. szám.

83 CDCr V. 436. 905. szám: *domini Bele incliti ducis Sclauonie*, 453. 918. szám: *Bele ducis tocius Sclauonie*.

84 DL 42380; DF 207391. Ugyanígy Csák zalai ispán: 1268. CDCr V. 481. 945. szám; ÁÚO VIII. 208. 140. szám.

85 CDH IV/3. 391.

Sclauonia és Croatia – a fogalmak jelentései

Az első pillanatot, amikor már világosan kirajzolódnak a középkori Szlavónia körvonalai, az 1252. évi körösi kiváltságlevél jelenti, amelyben a területet a Dráva és a Gvozd hegy közötti térségként határozzák meg. Kilenc évvel korábban, 1243-ban a Gvozd Horvátország és a középkori Szlavónia közötti határvonalként jelenik meg abban az oklevélben, amely a Babonics István és a zenggiek közötti békét rögzíti, és amelyben megkülönböztetik a horvátországi nemeseket és a Gvozdon túliakat (*ultra Gvozd*).⁸⁶ A Gvozd tehát legkésőbb az 1240-es évektől kezdve határvonalat jelentett Horvátország és a középkori Szlavónia között. Kérdéses azonban, hogy ezt a képet mennyire lehet visszavetíteni a korábbi időszakokra.

Egy, ebből a szempontból különösen értékes esetet lehet idézni, ami arra utal, hogy a Gvozd határvonalként való feltűnése az 1240-es években nem csupán annak köszönhető, hogy ezt a szerepét ekkor rögzítik először az írott források – noha az írott forrásokban való feltűnés nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott szerep az első lejegyzése idején keletkezett. III. Béla az 1193-ban a vegliaiaknak (Frangepánoknak) adott privilégiumában pontosan meghatározta, hány lovassal kell szolgálniuk a királyt, azzal a megjegyzéssel, hogy a lovasok száma attól függ, hogy az a hadjárat, amelyre a horvát sereget (*exercitus Chroaticus*) összehívták, az ország (*regnum*) határain kívül vagy belül zajlik-e.⁸⁷ Amikor ezt az oklevelet IV. Béla 1242-ben megerősítette, szintén hangsúlyozta, hogy a katonai szolgálat feltételei attól függnak, hogy a horvát sereget (*exercitus Croaticus*) az ország, pontosabban a Béla kormányzása alatti terület (*regnum nostrum*) határain kívül vagy belül hívják hadba.⁸⁸ Amikor azonban Béla 1251-ben ismét megerősítette ezt a privilégiumot, az „országon kívül és belül” pontatlan megjelölések helyett egy Gvozd nevű hegyet említettek határvonalként,⁸⁹ amellyől függött, hogy hány katonával tartoznak a vegliaiak (Frangepánok) szolgálni, amikor a királynak szüksége volt a horvát seregére (*exercitus Croaticus*). Bár lehet azzal érvelni, hogy a szolgálati feltételek meghatározása – a katonák száma attól függ, hogy a területek a Gvozdtól északra vagy délre feküdtek – csupán a király és a vegliaiak (Frangepánok) közötti viszony következménye volt az adott pillanatban, de az előző két példa figyelembevételével a Gvozd megjelenése Béla ezen privilégiumában, illetve feltűnése általában az 1240–1250-es évekbeli forrásokban nem tűnik csupán a régebbi valóság első írásos rögzítésének, hanem annak ellenkezőjét jelzi: azt, hogy ez az az időszak, amikor a Horvát-Dalmát Királyságon belül két különálló közigazgatási egység, két ország, illetve két királyság

86 Szeberényi, 2017b. 419–420., 427–428. nagyon világosan elmagyarázza, hogy a Gvozd fogalmat melyik területre használták.

87 CDCr II. 262–263. 247. szám.

88 CDCr IV. 144–145. 132. szám.

89 CDCr IV. 442–444. 383. szám. Számos vita tárgyát képezték az Árpád-házi királyok által a vegliaiaknak (Frangepán családnak) adott, a 12. század végén és a 13. század első felében kelt oklevelek, a legmeggyőzőbb következtetések Barabás Samu nevéhez fűződnek. Az álláspontok áttekintéséhez lásd: Margetić, 1980. 16–23.

(*regnum*) vagy uralmi terület alakult ki – Szlavónia (*regnum Sclavonie*) és Horvátország (*regnum Croacie*).⁹⁰ Ez az állítás további magyarázatot igényel.

Kiindulópontul a Horvátország fogalom jelentése, illetve ennek többértelműsége szolgál. Az érvelés pontossága érdekében ezúttal is csak a 12. század végétől, vagyis az András hercegségétől kezdődő időszakot vesszük alapul. Világosan látható, hogy a herceg, miképpen a bán is, aki a Horvátország és Dalmácia hercege/bánja (*dux/banus*) címet viselte, a Drávától a tengerig terjedő területet uralta. A címében szereplő Horvátország fogalom tehát az egész terület feletti hatalomra utal.⁹¹ Másfelől azonban, ahogyan korábban láttuk, Horvátország határa a Gvozdnál húzódott, és ez a felfogás nemcsak helyi szinten volt jelen (ahogy azt a korábbi 1243-as és 1251-es esetek is mutatják), hanem az udvari körökben is, ahogyan azt Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve is tükrözi. Ez utóbbi szöveg datálása rendkívül nehéz kérdés: a javaslatok a 12. század közepétől egészen a 13. század utolsó negyedéig terjednek, jóllehet a legtöbb vélemény szerint a mű a 13. században, minden valószínűség szerint az 1230-as években keletkezett.⁹² Anonymus többek között azt írja, hogy a magyar sereg, miután meghódította Horvátországot, átkelt a *Peturgoz* nevű erdőségen, tábornok vert a Kupa folyó mellett, majd a Száván átkelve elfoglalta Zágrábot, Pozsegát és Valkóvárt.⁹³ Anélkül, hogy Anonymus munkájának részleteibe belemennénk, fontos megjegyezni, hogy ebben a szövegben, amely az udvari gondolkodás és szemlélet tükréként értelmezhető, Horvátország határa a Gvozdnál húzódik.

A középkori Horvátország és Szlavónia ilyen elkülönülése tetten érhető a tenger melléki bán (*banus maritimus*) hatáskörében is. Ennek az intézménynek a gyökerei az 1180-as évek nyúlnak vissza, amikor sajátos megoldások születtek a Dráván túli területek igazgatásában, és ekkor jelentek meg azok a tisztségviselők is, akiknek a címei azt jelölték, hogy a tengerparti területért felelősek.⁹⁴ A teljes 13. század folyamán találkozunk tenger melléki bánokkal, noha ritkán említik őket a források. A század közepéig csak négy ilyen bánt ismerünk (akiket 1210-ben,

90 A *regnum Croatiae*hez lásd Béla István bánnak adott, 1251-ben kelt oklevelét: CDCr IV. 469. 406. szám.

91 Vjekoslav Klaić meggyőzően mutatja be, hogy András hercegsége az az időpont, amitől kezdve kétségtelen, hogy a Horvátországot és Dalmáciát uraló személy hatalma egészen a Dráváig terjedt (Klaić, V., 1994. 10–11.). A 13. század első húsz évéből kevés báni oklevelünk maradt fenn, de ezekben önmagukat Horvátország és Dalmácia bánjának/hercegének (*banus/dux*) nevezték, mint például Bertold 1211-ben vagy Atyusz 1221-ben (Zsoldos, 2011. 43–44.). Egy 1216-ban kelt spalatói oklevélben Pósat nevezik Horvátország és Dalmácia bánjának. NAS OIL 538. kötet 102. Emellett egy másik vonatkozásban is megjelenik a *banus Sclavonie* cím, mint például Bertold esetében 1212-ben és János esetében 1215-ben. A megértéshez a kulcsot azok az esetek adják, amikor András hercegségét olyan időszaknak nevezi, amikor *Slauonia* dukátusát bírta (CDCr III. 100. 81. szám), illetve amikor *Sclavonia* hercegei kerülnek szóba (CDCr III. 103., 84. szám), és ezekből nyilvánvaló, hogy a *Sclavonia* fogalom a Horvát-Dalmát Királyságra vonatkozik. Ehhez hozzá kell tenni András 1213-ban kelt oklevelét, amelyben arról az időszakról szól, amikor a Dráván túl (*ultra Dravam*) volt herceg, ami nyilvánvalóan nem csak földrajzi meghatározás (CDCr III. 118–119. 96. szám).

92 A szerzőséggel és a keltezéssel kapcsolatban lásd: Anonymus, 2010. XIX–XXIV.; Madgearu, 2005. 15–20. A Martin Homza által javasolt, az 1230-as évekkel kapcsolatos datálásról lásd: Grzesik, 2021. 158–160.

93 Anonymus, 2010. 90–93.

94 Ančić, 1996. 60–61.

1225-ben, 1242-ben és 1243-ban említene), ami lehetőséget ad különböző értelmezésekre, különösen a tisztség állandóságával, illetve esetlegességével kapcsolatban.⁹⁵ A nyitott kérdésektől függetlenül tagadhatatlan, hogy a tenger melléki bán megjelenése önmagában is jelentős fejlemény, hiszen a középkori Szlavónia és Horvátország közigazgatási szétválását jelzi. Amennyiben a forrásokból megállapítható, az 1230-as években először kapcsolódott össze a vicebáni tisztség a zágrábi ispáni méltósággal. Ez szintén arra utal, hogy ekkor a Drávától az Adriai-tengerig terjedő területet, legalább ideiglenesen, olyan közigazgatási rendszerbe szervezték, amely joghatóság szempontjából két részre oszlott, az egyik élén a *banus maritimus*, a másikon a vicebán állt, de mindketten egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclavonie*) alá voltak rendelve.⁹⁶

A két közigazgatási egység elhatárolásának a legjellegzetesebb példája IV. Béla 1263-ban kelt, a likai Počitelj birtokra vonatkozó oklevele. Péter likai ispán átengedte az említett birtokot a királynak, aki pedig cserébe néhány, a likai erősséghez tartozó földet adományozott neki. A király Rátot nembeli Domokos fia Rolandnak, egész Szlavónia bánjának (*banus tocius Sclavonie*) hagyta meg, hogy vezesse be Pétert a birtokokba. Mivel azonban a bán elfoglalt volt, ezért a parancs végrehajtását István tenger melléki bánra bízta.⁹⁷ Egyfajta ellenpontként IV. Béla ugyanezen évben, minden valószínűség szerint az előzővel egy időben kelt másik oklevelét lehet idézni, amelyben a király Roland bánnak meghagyta, hogy a Kupa folyó mellett fekvő Kamensko birtokba vezesse be annak tulajdonosát, de mivel a bán elfoglalt volt, a bán maga helyett Fábián zágrábi ispánra bízta ennek végrehajtását.⁹⁸ Mindez arra utal, hogy a tenger melléki bán hatásköre (legalább) Likáig terjedt, vagyis a tenger melléki kifejezést nem szabad szorosán szó szerint értelmezni: első sorban az udvari szemlélet tükröződik benne, amelyben Horvátország és Dalmácia fogalma egyenlő volt a tenger mellékel (*partes maritimas*).

Ezt megerősíti az 1275-ben előálló különleges helyzet, amikor Gutkeled Miklós, Horvátország és Dalmácia bánja egyenrangú félként jelenik meg egész Szlavónia bánjával, Kőszegi Jánossal.⁹⁹ A királyi oklevelek méltóságsorában Miklóst Horvátország és Dalmácia bánjának – ahogyan ő magát is nevezte –, valamint tenger melléki bánnak (*banus maritimus*) is nevezik.¹⁰⁰ Neve nem minden alkalommal szerepel a királyi oklevelek méltóságsorában, de sokkal fontosabb lehet az a tény, hogy ez az első alkalom, amikor egy olyan bán jelenik meg ebben a névsorban, akinek joghatósága kizárólag Horvátországra és Dalmáciára terjed ki. Mindez arra utal, hogy megbomlott az a közigazgatási keret, amelyben a tenger melléki bán egész Szlavónia bánjának (*banus tocius Sclavonie*) volt alárendelve. Ezt megerősítik

95 Gál, 2020. 133–134.

96 A vicebáni és a zágrábi ispáni tisztség összekapcsolódásáról lásd: Zsoldos, 2011. 44.

97 CDCr V. 245–246. 748. szám.

98 CDCr V. 260–262. 760. és 761. számok. Smičiklas rámutatott, hogy a két oklevél közül az egyik hamisítvány, de nehéz megmondani, hogy melyik.

99 Ančić, é. n. (megjelenés előtt), itt szeretném megköszönni a szerzőnek, hogy használhattam kiadatlan kéziratát.

100 Zsoldos, 2011. 48.

Miklós saját szavai is, hogy a király kegyelméből nyerte el a bánságot, és a királyi udvarból küldték őt ebbe a tartományba.¹⁰¹ Az új, Horvátország és Dalmácia területét magában foglaló cím tehát nyilvánvalóan arra szolgált, hogy eltávolodjon a tengeremelléki bán megnevezéstől, és ezen a módon is jelezzék, hogy nincs alárendelve egész Szlavónia bánjának (*banus tocius Sclauonie*).

A *partes maritimas* fogalmának Horvátországgal és Dalmáciával való azonosítása a 14. században is fennmaradt.¹⁰² A 13. századra visszatekintve, talán ennek az első példája lehet Albericus esete, akit a források 1231-ben *Dalmatie atque Chroatie vicebanus* címen említene, és akiről tudjuk, hogy Kán nembeli Gyula bán parancsára szállt ki a tengeremellékre.¹⁰³ Albericust nem nevezték tengeremelléki bánnak, de minden jel arra utal, hogy az eltérő elnevezése ellenére is az volt. Gyula ugyanis, akitől a parancsot kapta, az egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclauonie*) címet viselte, ezért logikusan Albericusnak egész Szlavónia vicebánjának kellene lennie, nem pedig Horvátországi és Dalmáciáié. Az a megfogalmazás, hogy a parancs értelmében a tengeremelléki területre szállt ki, egyértelművé teszi, hogy a megbízatása ezen a területen végzendő tevékenységre vonatkozott, vagyis pontosan a címében foglalt területeken – Horvátországban és Dalmáciában – járt el. Mindez arra utal, hogy címe ellenére Albericus a tengeremelléki bán hivatalát látta el. Ez ismét felveti a kormányzati apparátus működésének a kérdését, illetve azt, hogy kik voltak azok, akik leírták mindazokat a forrásokat, amelyekből erre nézve az ismereteinket merítjük.¹⁰⁴

Mivel nem rendelkezünk olyan 12. századi forrásokkal, melyek feltárnák, miként használták a Horvátország fogalmat, különösen a helyi szinten, ezért nehéz egyértelműen eldönteni, hogy az 1230-as évektől valóban bekövetkezett-e a fogalom jelentésének leszűkülése a korábbi, a Drávától a tengerig húzódó térség helyett a Gvozd és a tenger közötti területre vonatkoztatva. Ez az az időszak, amikor a Horvátországot (és Dalmáciát) magukban foglaló címek kettős jelentésével találkozunk. Miután Kálmán 1229-ben megváltoztatta a címét, a Horvátország és Dalmácia fogalom a Dráva és a Gvozd közötti terület megnevezéseként már csak a király címezésében maradt fenn. Ezzel szemben éppen ebből az időszakból származ-

101 CDCr VI. 118. 104. szám: *gratia regia banus*, 150. 134. szám: *qui eramus ad partes illas a regia sede transmissi*.

102 Ez talán a legvilágosabban I. Lajos két, 1367-ben, tizenöt nap különbséggel kiadott parancslevelének példáján látszik, melyekben Szécsényi Kónyát először Dalmácia és Horvátország bánjaként (CDCr XIV. 55. 35. szám), majd tengeremelléki bánként (CDCr XIV. 59. 37. szám – ebben az oklevélben a bán Vásári Tamás, aki Luciusnál Tonya néven szerepel. NAS OUL 538. kötet 218.) írják. Lásd még azokat az eseteket, amikor Meggyesi Móric fia Simont korábbi tengeremelléki bánnak nevezik (Nagy, 1889. 416. 291. szám; CDH IX/4. 533–534.), miképpen Csúz Jánost is (DL 48025.).

103 *...quod cum ex precepto domini Jule bani ad partes condendissemus maritimas, venissemusque ad locum qui Zernovitize nuncupatur*, NAS OIL 539. kötet 55r. A Horvátország és Dalmácia bánja és a tengeremelléki bán címek egyenrangúvá válása az 1180-as évek elején figyelhető meg, de akkoriban nem hierarchikus viszonyról beszélhetünk, hanem arról, hogy ugyanarra a személyre, Dénes bánra vonatkozóan két címet használtak. Zsoldos, 2011. 42.

104 Az a kifejezés, hogy a tengeremelléki területre szállt ki, utalhat arra, hogy Albericus nem volt jelen ott állandóan, vagy arra, hogy a tengeremelléki bán akkor még csak egy átmeneti tisztség volt, ami a cím használatának következtetlenségeit is magyarázná.

nak az első egyértelmű példák arra, hogy a Horvátország fogalom a tenger és a Gvozd közötti területet jelöli, és hogy ez az a terület, amely a tenger melléki bán fennhatósága alá tartozott. Ezek azok a tényezők, amelyek jelzik, hogy legkésőbb az 1230-as évek végétől a középkori Szlavónia és Horvátország elkülönült és szétvált.

Az 1240-es évekre tehető az az időszak, amikor a középkori Szlavónia területét a *Sclauonia* fogalma jelöli. Györffy György helyesen mutatott rá, hogy az első pillanat, amikor világosabban látható, hogy a *Sclauonia* fogalmat a középkori Szlavóniára használják, 1242-re tehető, amikor Gréc város kiváltságlevelében együtt szerepelnek a *Hungaria, Dalmacia, Croatia et Sclauonia* megnevezések.¹⁰⁵ Ugyanezt erősíti Ernye dubicai bírő 1244-ben kelt oklevele is, melyben az elhunyt Kálmán herceget egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia hercegének (*dux totius Sclauonie, Croacie et Dalmacie*) címzik.¹⁰⁶ Érdemes megvizsgálni azt is, miképpen használja Spalatói Tamás a *Slavonia* fogalmat. Mladen Ančić rámutatott, hogy Spalatói Tamás munkájában a *Slavonia* és *Croatia* fogalmak jelentésének tartalma megváltozott azután, hogy László és Kálmán meghódították a Horvát-Dalmát Királyságot.¹⁰⁷ A *Sclauonia* fogalom már nem a Horvát Királyság szinonimája volt, hanem új értelmet nyert: a középkori Szlavónia területére vonatkozott. Ezt jól példázza Tamás leírása Béla és Mária királyné utazásáról – mely szerint Szlavónián keresztül (*per Slavoniam*) Bihácsig mentek¹⁰⁸ –, valamint az a kijelentése, hogy a király 1244-ben a szlavón részeken (*in partibus Sclauonie*) tartózkodott.¹⁰⁹ Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy Spalatói Tamás a középkori Szlavónia megnevezésére a *Pannonia* kifejezést is használja.¹¹⁰ A *Slavonia* fogalom előfordulásaiban az a közös, hogy mind olyan események leírásához kapcsolódnak, melyek Tamás életében történtek. Ő maga ezen események tanúja és résztvevője volt, első kézből szerzett ismereteket a kor földrajzáról, mivel járt ezeken a területeken.¹¹¹ Ebből a szempontból Spalatói Tamás kijelentései rendkívül értékesek. Ahogyan az 1240-es évekből idézett korábbi példák is mutatják, a *Sclauonia* fogalmat az 1260-as években már a középkori Szlavónia megnevezésére használták.

A korábbi következtetések alapján a középkori Szlavónia mint a Horvát Királyságon belüli, önálló ország létének döntő bizonyítékai – az 1243-ban kelt békeokmány és az 1252-es körösi kiváltságlevel – több fontos szempontot vetnek fel. A békeokmány ugyanis az akkori tenger melléki bán, Babonics István nevében kelt, és tanúként hét nemest sorol fel a középkori Szlavónia területéről, azaz a forrás

105 Györffy, 1970. 238.

106 CDCr IV. 264. 228. szám.

107 Ančić, 1998. 243.

108 Uo. 243. 40. jegyzet.

109 *Historia Salonitana*, 2003. 290–291. Spalatói Tamás azt írja, hogy a spalatóiak követeket küldtek a királyhoz, aki *in partibus Sclauonie* tartózkodott. A király májusban Verőcén volt (Kádár, 2021. 419.), június második felét Glazban töltötte (Kádár, 2021. 419.), ahol a követek valószínűleg megtalálták. Tamás ugyanis azt írja, hogy alig két héttel a követek visszatérése után a Dénes bán vezette sereg táborát vert Solin közelében, majd július 12-én megtámadta a várost.

110 Tamás főesperes feljegyzí, hogy Mária királyné *descendit ab Hungaria per Pannonie et Chroatie partes*. *Historia Salonitana*, 2003. 310.

111 Ančić, 1998. 240–241.

szavaival élve *ultra Gozd*. Ha figyelembe vesszük, hogy akkor a *Sclauonia* fogalmat a középkori Szlavónia megjelölésére használták, felmerül a kérdés, miért éppen azok nem használták így, akik erről a területről származtak. A válasz, úgy tűnik, a fogalom jelentésében rejlik. Zett megfigyelése szerint „a megnevezés »a szláv föld« értelemben kizárólag a magyar nézőpontból értelmezhető”, és hogy „a szlávok – ebben az esetben a horvátok – oldaláról nézve az exonimikus megjelölés (»szlávok földje«) alkalmazása Szlavóniára értelmetlen lett volna”.¹¹² Ennek megfelelően a *Sclauonia* fogalom – mint olyan fogalom, amely a magyar király nézőpontját tükrözi –, annak ellenére, hogy használták ebben az időszakban a középkori Szlavónia megjelölésére, nem gyökerezett meg a helyi elit nyelvében. A helyiek csak úgy tudták magukat meghatározni, hogy szembeállították önmagukat a horvátországiakkal, vagyis a Gvozdon túliakkal.

Az, hogy a középkori Szlavónia területén élők nem fogadták el a *Sclauonia* elnevezést, valószínűleg részben magyarázza azt is, hogy a körösi kiváltságlevélben nem használták ezt a fogalmat. Emellett más tényezők is közrejátszhattak ebben. A *Sclauonia* fogalom ebben az időszakban sem veszített semmit többértelműségéből, ezért a privilégiumban minden bizonnyal arra törekedtek, hogy a lehető legpontosabban rögzítsék azt, hogy a *villicus*nak mely területen kellett megjelennie a bán előtt a viták rendezése során. Ez a Dráva és a Gvozdon közötti területet jelentette, ami ezen a módon meghatározva teljesen egyértelmű volt, míg a *Sclauonia* fogalom használata félreérthető lehetett volna ebben az összefüggésben. Ez azt jelenti, hogy a *villicus*nak meg kellett jelennie a bán előtt, amikor az Horvátországban tartózkodott? A *Sclauonia* fogalmat ugyanis továbbra is használták Horvátország területének megjelölésére. Például Béla 1242-ben a vegliaiak (Frangepánok) részére kiadott oklevelében Vinodolt a szlavón (*Sclauonia*) hercegségben fekvőnek írják,¹¹³ ugyanakkor amikor 1275-ben Gutkeled nembeli István fia Miklós, Horvátország és Dalmácia bánja oklevelében leírták a Trau és Spalató, Szebenikó közötti, illetve a horvát nemesség és főurak közötti konfliktust, akkor ez utóbbiakat *Sclavonia* nemeseiként és főuraiként nevezték meg.¹¹⁴ Végül soron maga a bán is az egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclavonie*) címet viselte, hatalma a Drávától az Adriáig terjedt. A fogalom többértelműsége, valamint annak kérdése, hogy a helyi szereplők mikor vették át és használták, olyan tényezőknek tekinthetők, amelyek magyarázatot adhatnak arra, miért nem fordul elő a *Sclauonia* megnevezés a körösi kiváltságlevélben.

Mindezt szem előtt tartva, valamint figyelembe véve a korábbi megfontolásokat, itt az ideje visszatérni ahhoz a kérdéshez, hogy mi áll Béla herceg címének újraértelmezése mögött abban az időszakban, amikor tényleg átvette a hatalmat. Ugyanakkor az átértelmezés valószínűleg már korábban is végbement, hiszen több alkalommal is egész Szlavónia és Horvátország (*dux tocius Sclavonie et Croatie*) hercegének nevezték. Ez elsősorban a középkori Dalmácia és Horvátország, vala-

112 Zett, 2013. 494.

113 CDCr IV. 144. 132. szám.

114 CDCr VI. 119. 104. szám: *nobilibus omnibus et potentioribus Sclavonie*.

mint a középkori Szlavónia mint különálló uralmi területek, „országok” kialakulásának tükröződése, és amit a királyi udvarban is elfogadtak a kormányzás és a terület-hez való viszonyulás fontos elemeként. De figyelembe véve az előző megfontolásokat, továbbra is kérdéses marad, hogy a Béla címében szereplő egész Szlavónia (*tota Sclauonia*) melyik területre vonatkozik: vajon a középkori Szlavónia területére vagy a Dráva és a Száva folyók közötti teljes vidékre? Más szóval: ekkoriban a *Sclauonia* fogalmat használták-e már az utóbbi terület megjelölésére is? Sajnos a fennmaradt forrásanyag nem teszi lehetővé a kérdés egyértelmű megválaszolását.

A bán címének konzervativizmusa (állandó, hagyományos formája) sem segíti a kérdés tisztázását. A bánok az 1220-as évektől egészen 1322-ig következetesen az egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclauonie*) címet viselték.¹¹⁵ Mint láttuk, ez akkor sem változott, amikor a bán joghatósága az 1240-es évek közepétől megszűnt a Papuktól keletre fekvő területeken. Úgy tűnik, hogy a bán címe nem módosult Béla herceg címének változása ellenére sem, tehát nem követte az 1229-ben kialakított címhasználati gyakorlatot. Nem ismerünk olyan oklevelet, amit a bán adott volna ki abban az időszakban, amikor Béla ténylegesen hatalmat gyakorolt a hercegségben. Ehhez időben legközelebb egy 1269 augusztusában, alig két hónappal a halála után kiadott oklevél áll, amelyben Henrik az egész Szlavónia bánja (*banus totius Sclavonie*) címet viselte.¹¹⁶ Ez megerősítheti azt a feltevést, hogy a báni cím nem változott, különösen ha figyelembe vesszük, hogy őt maga Béla herceg 1268-ban kelt oklevelében *Sclauonia* bánjának nevezi.¹¹⁷ Ez a konzervativizmusnál is inkább figyelemre méltó, mivel az 1260-as évek végén Béla címének módosulását követően bizonyos esetekben a templomos rend preceptorának címe is megváltozott, a szokásos *per Ungariam et Sclauoniam* forma helyett a *per Ungariam et Sclavoniam, Dalmaciam atque Croaciam* alakban jelenik meg.¹¹⁸

Az első olyan eset, amikor már teljesen nyilvánvaló, hogy egész Szlavónia bánjának (*banus totius Sclauonie*) joghatósága már csak a középkori Szlavóniára korlátozódik, 1275-ből, Kőszegi János bánsága idejéből származik, ahogyan azt fentebb már láttuk. Ugyanakkor ez az 1275-ben kialakított közigazgatási megoldás rövid életűnek bizonyult, mivel még ugyanabban az évben fel is hagytak vele. A politikai folyamatok azonban hamarosan oda vezettek, hogy a tényleges erőviszonyok szerint egész Szlavónia bánja (*banus tocius Sclauonie*) már csak a Dráva, a Velebit és a Pozsegai-hegység közötti területen rendelkezett joghatósággal, mivel Horvátország a Subicsok uralma alá került.¹¹⁹ Az 1270-es évek végétől kimutatható, hogy a szlavón báni tisztség birtokosa már nem tudta a teljes középkori Szlavóniát az ellenőrzése alatt tartani, mivel a terület egy része a Babonicsok, más része a Kőszegiek

115 Egy ilyen következtetés kiindulópontja az önelnevezés. Ez a cím a különböző szereplők esetében változó, így Tamás főesperes Dénest *banus totius Sclauonie et Dalmatie*ként említi (*Historia Salonitana*, 2003. 288.), míg a nini káptalan István bánt *banus tocius Croacienak* írja (CDCr V. 102. 618. szám).

116 CDCr V. 498. 964. szám.

117 CDCr V. 477. 942. szám.

118 Theiner, 1859. I. 311. 536. szám.

119 Erre a folyamatra lásd: Karbić, 2004. 11–16.

fennhatósága alá került.¹²⁰ Az oligarchikus struktúrák 1310-es években kezdődő összeomlásával megnőtt a bán – akkor Babonics János – lehetősége arra, hogy megszerezze a hatalmat a teljes középkori Szlavónia felett. Ez pedig tovább erősítette a *tota Sclauonia* fogalom és a középkori Szlavónia területének azonosítását.

Az 1220-as évektől a *banus tocius Sclavonie* alakban állandósuló báni cím hagyományos formája 1322 októberében rövid időre megszakadt. Ekkor ugyanis egy királyi oklevélben Banonics Jánost egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia bánjának (*banus tocius Sclavonie, Croatie et Dalmacie*) nevezik. Ez a megfogalmazás egy olyan különleges politikai pillanatot tükröz, amikor I. Károly abban reménykedett, hogy a Velebittől délre fekvő területek felett is tényleges hatalmat szerezhet. Ugyanakkor ez az oklevél ismét megerősíti, hogy addigra a *banus tocius Sclavonie* cím birtokosának hatalma gyakorlati szempontból a középkori Szlavónia területére korlátozódott.¹²¹ János tisztségbeli utódai, Felsőlendvai Miklós és Ákos nembeli Mikcs minden esetben a *banus tocius Sclavonie* címet viselték. Bánságuk idején azonban a *Sclavonia* fogalom már egyértelműen a középkori Szlavóniára vonatkozott, miközben a Velebittől délre irányuló, kivétel nélkül sikertelen hadjáratokat „Horvátországba vezetett hadjáratokként” említették.¹²² I. Károly esetében a horvátországi területeken való fellépésre adott felhatalmazás a *banus tocius Sclavonie* címhez kapcsolódott, ilyen módon fenntartva a királyi udvar szemléletét, amelyben a királyi címből ismert Horvát-Dalmát Királyságot a *Sclavonia* szóval jelölték. I. Lajos idején, 1345 után ez a gyakorlat megszűnt, a bán elkezdte a *banus tocius Sclavonie et Croatie* címet használni. Így módon a *Sclavonia* fogalom jelentéstartománya a középkori Szlavónia területére szűkült, és nagyrészt elveszett korábban hangsúlyozott többértelműsége, legalábbis a közigazgatási-politikai egységek megnevezése terén.¹²³

Tota Sclauonia – kísérlet az új politikai valóság leírására

Az eddigi érvelésben különösen szembetűnő, hogy a *dux tocius Sclavonie* a Drávától északra fekvő megyéket is uralma alatt tartott, ami pedig arra enged következtetni, hogy a *Sclavonia* fogalmat ezekre a területekre is használták. Bár feleslegesnek tűnik ezt a lehetőséget fontolóra venni, különösen az olyan pontos megfogalmazás fényében, mint amelyet IV. László 1277. évi oklevelében olvashatunk, mely szerint a Dráva választja el Magyarországot és Szlavóniát.¹²⁴ Mégsem indokolatlan ezt

120 Erre a folyamatra lásd: Nekić, 2017; Nekić, 2021. 146–149. A kor politikai dinamikája az oka annak, hogy jelen tanulmány elemzése az 1270-es évek elején megáll, illetve annak is, hogy a hercegi joghatóságot a 13. század utolsó negyedében már nem tárgyalja.

121 Nekić, 2022. 200–201.

122 Mikcs így határozza meg saját, 1326-ban tartott hadjáratát (*...in Croaciam manu armata intrare voluissimus... CDCr IX. 307–308. 253. szám*), Károly 1332-ben kelt oklevelében szintén Horvátországban zajló hadjáratról beszélnek (*...in bello gentis nostre in partibus Croacie... CDCr X. 24., 22. szám*), egy három évvel korábbi királyi oklevélben egy horvátok ellen vezetett hadjáratról beszélnek (*contra Croatos, CDCr IX. 501. 412. szám*).

123 Az 1345. évi címváltozásról lásd: B. Halász, 2020. 235.

124 CDCr VI. 228. 196. szám.

mérlegelni, különösen akkor, ha kézbe vesszük a *Chronica Hungaro-Polonicát*, melyet valószínűleg Kálmán udvarában írtak az 1230-as években. A krónika szerint ugyanis Attila, miután legyőzte Horvátország és Szlavónia előkelőit, átkelt a Dráván és a *Sclavonia* néven ismert földet Magyarországnak nevezte el.¹²⁵ Vagyis nem ki-zárt, hogy az ország egykor *Szlovóniának* nevezett része, miután Szlavónia hercegének uralma alá került, ismét visszanyerte régi nevét.

Kiindulópontként megállapítható, hogy a *banus tocius Sclauonie* nem rendelkezett joghatósággal azon terület egészén, amely a *dux tocius Sclauonie* uralma alá tartozott, különösen a Drávától északra fekvő területeken. Ez leginkább abból látható, hogy sem a bán joghatóságának, sem pedig a marturina beszédésének nincs nyoma Zala, Somogy és Baranya megyék Drávától északra eső területein. Hogy nem pusztán a források hallgatásáról van szó, azt két példa is szemlélteti. Amikor Béla herceg kiváltságokat adott Berénynek (*Beryn*, ma Nagyberény), akkor az oklevél nem említi a bán joghatóságát vagy a marturina beszédését, ellentétben azokkal az oklevelekkel, amelyek a Dráva és a Száva folyók közötti, interfluviumnak nevezett területen élők részére adott kiváltságokat rögzítenek.¹²⁶ Egy másik példát IV. Béla Timót zágrábi püspöknek adott kiváltságlevele szolgáltatja. E szerint négy, Somogy megyében, de a Drávától északra elhelyezkedő falu (*Wertus, Elias, Budun és Tikud*) mentesül a báróknak adandó szállásadás és a somogyi ispán joghatósága alól. Itt sem találunk utalást sem a bán joghatóságára, sem a marturina beszédésére, holott ez rendszeresen előfordul a somogyi ispán joghatósága alá tartozó, a Drávától délre fekvő birtokok esetében.¹²⁷ Egész Szlavónia (*tota Sclauonia*) hercege és bánja joghatóságának e kettőssége, ahol ez utóbbi hatalma a Drávaig terjedt, világosan mutatja, hogy a *Sclauonia* fogalma nem terjedt ki a folyótól északra. Ez ismét előtérbe helyezi a Dráva folyót, ami nem csupán toposz az akkori világ térszemléletében, hanem választóvonal Magyarország és Szlavónia között, a közigazgatás és az intézményrendszer alakulásának hétköznapi szintjén is. Az elméleti térképzet tehát hatott a közigazgatási valóságra.

A *tota Sclauonia* kifejezés az új politikai valóság leírására tett kísérlet volt, azzal a szándékkal, hogy a cím a lehető legpontosabban tükrözze a politikai valóságot. A királyi udvar szemszögéből az a kategória, amely a herceg hatalmának kereteit a legjobban le tudta írni, az adott területek etnikai képe volt. Az etnikai identitások szerepe nemcsak a címhasználatban, hanem a helyi közigazgatásban is tetten érhető András hercegségétől egészen Kálmán hercegségéig. András 1200-ban kelt oklevelében, amelyben a Szent Vitus-templom körül fekvő földek ügyében a trauiak javára hoz ítéletet, két *pristaldust* említ, egyet *de Ungaria* és egyet *de*

125 ChHP 16–21. A krónika tartalmának datálásához és értelmezéséhez lásd: Grzesik, 2003; Grzesik, 2021. A *Sclauonia* fogalomnak a krónikában való használatához lásd még: Homza, 2017. 202. 112. jegyzet.

126 RD 42.

127 CDCr V 509–510. 974. szám. Wetus birtok helyére lásd az 1201-es határjárást (CDCr III. 12. 8. szám), a helynevekre: Pais, 1927. 503., Budunra (ma Bodony) RA I/3. 527.

Chroatia.¹²⁸ Béla egy peres ügyben ítélezve hangsúlyozta, hogy a döntését *habito consilio nostrorum iobagionum, tam Ungarorum quam Sclauorum* hozta meg.¹²⁹

Ez a különbségtétel más oklevelekben is megjelenik, például Béla 1224-ben kelt, Klokoč birtokra vonatkozó oklevelében először Béla bizalmasait sorolják fel, akik nyilvánvalóan Magyarországról származnak, majd utána a *huius autem terre indigeneket*, nevezetesen Spalato érsekét, Krbava és Knin püspökét, a topuszkói apátot és a gorikai ispánt.¹³⁰ A föld (*terra*) nevét a forrás nem említi, de a cím és a korábbi gyakorlat alapján minden bizonnyal Szlavóniáról van szó. Fontos hangsúlyozni, hogy a Dráva és az Adriai-tenger közötti területet egyetlen egységnek tekintették, egy olyan országnak, amelynek közösségét a középkori Horvátország és Szlavónia egyházi méltóságai alkották. A helyiek és az idegenek közötti megkülönböztetés jelenik meg Béla 1225-ben a perniai hospeseknek adott kiváltságlevelében is, amikor a hospesek királyi adományként kapott birtokának iktatásánál két poroszlót (*pristaldus*) neveztek meg, Péter pilisi ispánt és Mirizlaus gorikai comes terrigenát.¹³¹

Ugyanez a gyakorlat figyelhető meg Kálmán korában is, Neemilus vicebán és zágrábi ispán 1230-ban kelt oklevele a topuszkói apátság peres ügyében két *pristaldust* jelölt ki *unum terrigenam ... et alterum Hungarum*.¹³² Ez utóbbi példát nem szabad leegyszerűsítve úgy értelmezni, hogy a *terrigena* a szláv vagy horvát személyeket jelölte, a *Hungarus* pedig a magyarokat. Guncel érseket például az indigenák közé sorolják, noha Spalatói Tamás munkájából tudjuk, hogy Magyarországról érkezett hivatalába, unokatestvére, Gyula közbenjárásának köszönhetően.¹³³ A különbségtétel tehát nem pusztán etnikai különbségeken alapult, hanem – ahogyan Guncel érsek példája is mutatja – a tevékenységen, illetve a nemesség esetében azon, hogy ki mely területen rendelkezett birtokkal. Az udvar szemszögéből azonban a Dráván túl fekvő területek elsősorban a szlávok földjei (*partes Sclavicas*) voltak, ahogyan András 1235-ben kelt oklevele is fogalmaz.¹³⁴

Következtetések

A *Sclauonia* fogalom az egész munkában szándékosan fordítás nélkül maradt. Ennek egyik oka az, hogy nem rendelkezünk köznyelvi változatával a középkorból, másik pedig az, hogy a vizsgált időszakban (az 1220-as évektől az 1270-es évekig) a kifejezés többértelmű volt. Gyakorlatilag lehetetlen minden esetben egyértelműen meghatározni, mire utal a fogalom: a Horvát-Dalmát Királyságra, a középkori Szlavóniára, vagy esetleg az egész, a Dráva és a Száva folyók közötti területre.

128 NAS OIL 539. kötet 38r–v.

129 CDCr III. 246. 220. szám.

130 CDCr III. 239–240. 213. szám.

131 CDCr III. 252–253. 225. szám.

132 CDCr III. 335. 294. szám.

133 *Historia Salonitana*, 2003. 144–147.

134 CDCr III. 445. 388. szám.

Nehézségek adódnak a kategóriák átfedéséből is. Ezen objektív korlátok figyelembevételével a tanulmány célja a *Sclauonia* és a *tota Sclauonia* fogalmak jelentésspektrumának feltérképezésére volt, külön hangsúlyt fektetve a *Croatia* kifejezés többértelműségének vizsgálatára is. Ez ugyanis nélkülözhetetlen a középkori Horvátország és a középkori Szlavónia – mint a Horvát-Dalmát Királyságon belüli önálló uralmi területek, melyeket a Gvozd hegy választott el egymástól – kialakulásának megértéséhez.

A *tota Sclavonia* fogalom eredetének és jelentésének megértése elválaszthatatlan a hercegi hatalom és a dukátus kereteinek vizsgálatától, amelyek a királyi családon belüli politikai konfliktusok következtében időről időre módosultak. A fogalmat 1222-ben kezdték el használni Béla új hercegségének leírására, majd 1229-től Kálmán idején nyert határozottabb és tartósabb jelentéstartalmat, amikor Kálmán herceggént a Horvát-Dalmát Királyság területét, valamint a Drávától északra és délre fekvő Somogy, Zala és Baranya megyéket, illetve Valkó megyét uralta. Halála után a dukátusnak ez a földrajzi kerete felbomlott, és az egész Szlavónia hercege/bánja (*dux/banus totius Sclauonia*) címet viselő személyek a Horvát-Dalmát Királyság területét igazgatták. Ez is mutatja, hogy a *tota Sclauonia* fogalom nagyon rugalmas és tág értelmű volt, eltérő területek feletti uralmat jelzett. Ugyanez figyelhető meg Béla herceg esetében is, aki, amikor átvette a dukátus feletti tényleges hatalmat, azon területek felett gyakorolt hatalmat, amelyek korábban Kálmán fennhatósága alá tartoztak, de más címet viselt: egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia hercege volt (*dux totius Sclavonie, Croatie et Dalmatie*). Ez a cím az udvar részéről annak elismerését tükrözte, hogy a középkori Dalmácia, Horvátország és Szlavónia önálló, sajátos uralmi egységekké formálódtak.

Fordította: B. Halász Éva

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = Diplomatikai Levéltár

NAS = Nadbiskupski arhiv u Splitu (Spliti Érseki Levéltár)

OIL = Ostavština Ivana Lučića (Ivan Lučić hagyatéka)

2. Kiadott források

Anonymus

2010 *Anonymi Bele Regis Notarii Gesta Hungarorum*. Anonymus, notary of King Béla: *The deeds of the Hungarians*. Edited, translated and annotated by Martyn Rady and László Veszprémy. *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta*. Master Roger's Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the

kingdom of Hungary by the Tatars. Translated and annotated by János M. Bak and Martyn Rady. Bp. – New York, 2010. (Central European medieval texts.)

ÁÚO

1860–1874 *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közveteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.)

CDCr

1904–1990 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. II–XVIII. Coll. Tadeusz Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1990.

CDH

1829–1844 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae, 1829–1844.

CDSI

1971–1987 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Slovenský diplomatár*. Tomus I. *Inde ab. a. DCCCXV usque ad a. MCCXXXV*. Tomus II. *Inde ab. a. MCCXXXV ad a. MCCLX*. Ed. Marsina, Richard. Bratislava, 1971, 1987.

ChHP

1969 *Chronica hungaro-polonica*. Pars I. (textus cum varietate lectionum). Ad codicum manu scriptorum fidem recensuit, praefatione notisque Béla Karácsonyi. In: *Acta Historica* [Szeged], 26. (1969) 1–76.

Historia Salonitana

2003 Toma Arhidakon: *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević-Sokol. Split, 2003. (Biblioteka Knjiga Mediterana 30.)

HO

1879 *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp., 1879.

Kis

2004 Kis Péter: *Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából, 1251–1297*. In: *Levéltári Közlemények*, 75. (2004) 1. sz. 65–81.

Nagy

1889 Nagy Imre: *Sopron vármegye története. Oklevéltár I. (1156–1411)*. Sopron, 1889.

RA

1923–1987 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987.

RD

2008 *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)

Rogierius de Apulia

2010 Rogerije iz Apulije: *Carmen miserabile*. S latinskog preveo i priredio Mirko Sardelić. Zagreb, 2010.

Theiner

1859–1860 *Vetera monumenta historica hungariam sacram illustrantia*. I–II. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae, 1859–1860.

Zala vm. Oklt.

1886 *Zala vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1024–1363.* Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp., 1886.

3. Szakirodalom

Ančić

1996 Ančić, Mladen: Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. In: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38. (1996) 53–95.

1998 Ančić, Mladen: Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela. In: *Povijesni prilozi*, 17. (1998) 233–259.

2004 Ančić, Mladen: „Zajednička država” – srednjovjekovna stvarnost ili povijesna utvara. In: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918.* Ur.: Kruhek, Milan. Zagreb, 2004. 51–63.

2013 Ančić, Mladen: Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju „društvenog znanja” u Hrvatskom Kraljevstvu. In: *Starohrvatska prosvjeta*, 40. (2013) 155–199.

é. n. Ančić, Mladen: *Hrvatsko kraljevstvo u doba anžuvinske vlasti.* é. n. [megjelenés előtt].

Bali

2014 Bali, Tomislav: *Slavonski meandar. Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću.* Zagreb, 2014.

Ćuk

1914 Ćuk, Juraj: Pripadnost nekih ugarskih županija hrvatskome kraljevstvu u XII. i XIII. vijeku. In: *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, 16. (1914) 155–195.

Engel

2001 Engel, Pál: *Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary.* London, 2001.

Font-Barabás

2019 Font, Márta – Barabás, Gábor: *Coloman, King of Galicia and Duke of Slavonia (1208–1241): Medieval Central Europe and Hungarian Power.* Leeds, 2019.

Gál

2020 Gál, Judit: *Dalmatia and the Exercise of Royal Authority in the Árpád-Era Kingdom of Hungary.* Bp., 2020. (Arpadiana III.)

Grzesik

2003 Grzesik, Ryszard: Sources of a Story about the Murdered Croatian King in the Hungarian–Polish Chronicle. In: *Povijesni prilozi*, 22. (2003) 24. sz. 97–104.

2021 Grzesik, Ryszard: The Hungarian–Polish Chronicle as the Polish–Hungarian Perspective on the Earliest Hungarian and Polish History. In: *Historiography and Identity VI. Competing Narratives of the Past in Central and Eastern Europe, c. 1200–c. 1600.* Ed.: Rychterová, Pavlína. Turnhout, 2021. 157–169.

Györffy

1970 Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. In: *Levéltári Közlemények*, 41. (1970) 2. sz. 223–240.

Halász

2022 B. Halász, Éva: Slavonija u razdoblju Zadarskog mira. Mijene pedesetih i šezdesetih godina 14. stoljeća. In: *Zadarski mir. Prekretnica anžuvinskog doba.* Ur.: Ančić, Mladen – Nekić, Antun. Zadar, 2022. 235–248.

Homza

2017 Homza, Martin: *Mulieres Suadentes – Persuasive Women: Female Royal Saints in Medieval East Central and Eastern Europe.* Leiden–Boston, 2017.

Kádár

2021 Kádár Tamás: II. András (1188–[1205]–1235), IV. Béla (1214–[1235]–1270) és V. István (1241–[1270]–1272) királyok itineráriuma. In: *Fons: Forráskutatás és történeti segédtudományok*, 28. (2021) 399–465.

Karbić

2004 Karbić, Damir: Šubići bribirski do gubitka banske časti (1322.). In: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22. (2004) 1–26.

Klaić, N.

1978 Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb, 1978.

1987 Klaić, Nada: *Koprivnica u srednjem vijeku*. Koprivnica, 1987.

Klaić, V.

1994 Klaić, Vjekoslav: *Slavonske povijesne teme*. Prired. i pogovor: Pavličević, Dragutin. Vinokovci, 1994.

Körmendi

2021 Körmendi, Tamás: O pripadnosti „stare” Slavonije u 11. stoljeću. In: *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 21. (2021) 457–480.

Madgearu

2005 Madgearu, Alexandru: *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum: Truth and Fiction*. Cluj-Napoca, 2005.

Margetić

1980 Margetić, Lujo: *Iz vinodolske prošlosti. Pravni izvori i rasprave*. Rijeka, 1980.

2000 Margetić, Lujo: *Zagreb i Slavonija. Izbor studija*. Zagreb–Rijeka, 2000.

2006 Margetić, Lujo: Neka pitanja ranije bosanske pravne povijesti. In: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 56. (2006) 6. sz. 1741–1759.

Nekić

2017 Nekić, Antun: Društvene mreže i uspon oligarha. Primjer Babonića (od 1270-ih do 1320-ih). In: *Historijski zbornik*, 70. (2017) 1. sz. 1–34.

2021 Nekić, Antun: Slavonia and Transylvania (1272–1342): Oligarchs, King’s Men, and the (Trans)Formation of the Local Noble Communities. In: *Povijesni prilozi*, 40. (2021) 61. sz. 140–191.

2022 Nekić, Antun: *de aduentu maiestatis sue ... magnam habent letitiam*. Analiza dolazaka anžuvinskih vladara u Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju. In: *Zadarski mir. Prekretnica anžuvinskog doba*. Ur.: Ančić, Mladen – Nekić, Antun. Zadar, 2022. 197–234

2024 Nekić, Antun: *(Tota) Sclauonia: spekter značenja u 13. stoljeću*. In: *Od Sclavoniae do Slavonije. Pojam, opseg i granični položaj u srednjem i ranom novom vijeku*. Ur.: Skenderović, Robert – Vrbanus, Milan. Slavonski Brod, 2024. 69–98.

Pais

1927 Pais Dezső: Bő. In: *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 502–508.

Švob

1955 Švob, Držislav: Komes Domald. In: *Naučna misao*, 3–4. (1955) 6–37.

Szeberényi

2017a Szeberényi, Gábor: „Granice” Slavonije u 13.–14. stoljeću. Napomene za prosudbu granične uloge Drave i Gvozda. In: *Scrinia Slavonica*, 17. (2017) 419–434.

2017b Szeberényi Gábor: Zala és Somogy megye a Dráván túl. Megjegyzések a szlavóniai igazgatástörténet Árpád-kori rekonstrukciójának néhány kérdéséhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok*, 9. (2017) 319–335.

Weisz–Zsoldos

2010 Weisz Boglárka – Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőss Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási Tibor. Szeged, 2010. 469–482.

Zett

2013 Zett, Robert: O imenu Slavonija. In: *Scrinia Slavonica*, 13. (2013) 489–495.

Zsoldos

1998 Zsoldos, Attila: Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. In: *Povijesni prilozi*, 17. (1998) 287–296.

2007 Zsoldos Attila, *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Bp., 2007.

2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)

2022 Zsoldos, Attila: *The Golden Bull of Hungary*. Bp., 2022. (Arpadiana IX.)

ANTUN NEKIĆ

(TOTA) SCLAUONIA: SPECTRUM OF MEANINGS IN THE THIRTEENTH CENTURY

The paper outlines the spectrum of meanings in which the terms *tota Sclauonia* and *Sclauonia* were used in the 13th century. It begins from the premise that these terms reflect the perspective of the royal court: to understand the formation of administrative structures in the regions south of the Drava, one must look at the development of the framework of ducal power in the 13th century. The extent of the duchy (*ducatus*) changed as a result of political conflicts within the royal family, and its redefined framework was also expressed through new ducal titles. From 1222 onward, the title *dux tocius Sclauonie* was used to describe the new scope of Béla's duchy. For Koloman, the duchy acquired clearer and more stable contours from 1229, when he, as duke, governed the territory of the Kingdom of Croatia and Dalmatia, as well as the counties of Somogy, Zala, and Baranya on both sides of the Drava, and also Vukovo/Valkó County. After his death, this framework of the duchy dissolved. Those who subsequently bore the titles *dux* and *banus tocius Sclauonie* administered the territory of the Kingdom of Croatia and Dalmatia, which shows that the term *tota Sclauonia* was highly flexible and expandable, signalling authority over different regions. This is also evident in the case of Duke Béla: when he assumed real power over the duchy, he governed the same areas previously ruled by Koloman, but bore a different title—*dux tocius Slavonie, Croatie et Dalmacie*—which reflected the court's consideration of local conditions, that is, the shaping of medieval Dalmatia, Croatia, and Slavonia as distinct spheres of rule. The study therefore approaches the problem by delineating the semantic spectrum of *Sclauonia* and *tota Sclauonia*, while also highlighting the multiple meanings of *Croatia*, without which the emergence of medieval Croatia and medieval Slavonia as distinct areas of rule within the Kingdom of Croatia and Dalmatia—divided by the Gvozd range—cannot be understood.

CONTENTS

Slavonia, Croatia, and Dalmatia: Diverse Histories – Divergent Approaches (Éva B. Halász)	1
<i>Studies</i>	
Antun Nekić: <i>(Tota) Sclauonia</i> : Spectrum of Meanings in the Thirteenth Century	5
Judit Gál: Estates, Wars, Reforms: Conflicts between Trogir and Split in the Context of the Hungarian Royal Policy (1105–1270)	35
Éva B. Halász: Substituting the Bans of Slavonia in the Fourteenth Century: <i>Vicebanus, Vice(s)gerens, Tutor, Occupator, Rector</i>	55
Ivan Majnarić: The Making of a Nation: Identities of the Croatian Nobility during the Second Half of the Fourteenth Century	75
István Kádas: From the Adriatic Coast to the Hernád Valley: The Ragusans of Abaúj County	93
Bence Péterfi: A New Manuscript of the Autobiography by Andreas Krabat von Lappitz	111
<i>Book Reviews</i>	
The Role of Economic Policy in the Formation of Territorial Rule (Veronika Rudolf)	167

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2026. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

